

İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
Maliye Araştırma Merkezi Konferansları
62. Seri Yıl 2017-[2]

ASYA'DA ESKİ TÜRKLERİN ORTAÇAĞDAKİ SOSYO-EKONOMİK YAPILARI VE YAŞAMLARI

Prof. Dr. Nihat FALAY*

* İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
E. Öğretim Üyesi

ASYA'DA ESKİ TÜRKLERİN ORTAÇAĞDAKİ SOSYO-EKONOMİK YAPILARI VE YAŞAMLARI

ÖZET

Ekonomilerin kendi iç yapılarınınca artığa elkoyma süreci ile ilkel birikim kavramı, ana akım iktisat yaklaşımının dışındaki yaklaşımların üzerinde ençok durdukları konudur. Türk kabile toplumlarında eşitlikçi, dayanışmacı bir yaşam tarzı vardır. Bu örgütlenmeye dayalı toplum biçimi önemli ölçüde fetih-yağma ekonomisine bağlıdır. Asya toplumlarında yöneticilerin iç talan (yağma ve vergi) yani maliye, dış talan yani savaş ve ganimet elde etme ve kamu işleri gibi üç temel işlevi vardır. Bu toplumlarda kutsallık (kut), savaşçılık (küç) ve iktisadî üretkenlik (ülüg) süreçleri vardır. Hun, Avar, Göktürk, Uygur, Moğol vb. topluluklarda stepokrasiler hep bu dönüşüm ve çevrimlere uygun olarak doğmuş, gelişmiş ve sona ermişlerdir. Dolayısıyla, Göktürkler'den sonra yeni bir oluşum, gelişim ve genişleme evresi sürecinde Uygurlar'ın Ötüken'e yerleşmeleri ile karşılaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Asya, Orta Çağ, Sosyo-ekonomik yapı.

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURES AND LIFE IN OLDER TURKS IN THE MEDIEVAL ASIA

ABSTRACT

The concept of the primitive one with the process of disposing of the economy by their own internal structures is the issue that they are most concerned with about approaches other than the mainstream economic approach. Turkish tribal societies have a lifestyle of equality, solidarity. This form of organized society depends on the economics of conquest and loot. In Asian society, rulers have three basic functions: internal plundering (spoilage and tax), external plundering, the acquisition of war and loot, and public works. In these societies there are processes of sacredness (kut), warrior (küç) and economic productive (ülüg). Hun, Avar, Göktürk, Uygur, Mongol and so on. In all of these, stepocracies have always been born, developed, and end up in accordance with these transformations and cycles. Therefore, a new formation after the Göktürks was encountered

with the Uighurs settlement in Ötüken in the process of development and expansion.

Key Words: Turks, Asia, Middle Age, Socio-economic structure.

I. GİRİŞ

Ekonomilerin kendi iç yapılarınınca artığa elkoyma süreci ile siyasal ege-menliğin ve şiddetin bir arada oluşunu belirten “ilkel birikim” kavramı, ana akım iktisat yaklaşımının dışındaki yaklaşımların üzerinde en çok durdukları konudur. Bu kavramın anlaşılabilir hale gelmesinde K.Marx’ın ve R. Luxemburg’un belirleyici bir payı vardır (Öztepe.2014.15-16):

K.Marx bu süreçte her toplumda farklı şekillerde ortaya çıkan üretim ve geçim araçlarının sermaye haline dönüşünü ve kullanılan emek gücünün de meta haline gelmesini temel alır. Ona göre bu süreç “.....ilkel olarak görünür, çünkü sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih önce-si aşamasını oluşturur” (Marx.2000.678) ve ilkel birikim, üreticiyi üre-tim araçlarından ayıran bir süreçtir. İlkel birikimin iç süreçlerine yakından bakılırsa, bunun için gerekli üretim araçlarını boyunduruk altına almaya yönelik bir dizi toplumsal ve düşünsel ilişkiler ağı ile karşılaşılır (Gözte-pe.2014.18,20; Durant.1942. Chap.1). Ayrıca bu yolla insanların denetim altına alınması Antik Yunan ve Romada da amaçlanmıştır (Braidwood. 2008.205).

R. Luxemburg’a göre de, ilkel birikim, kapitalist olmayan üretim bi-rimlerinin bulunduğu bir ortamın varlığını gerektirir. Bu ortamda, ilkel birikim farklı ad ve sıfatlar altında olsa da, sermayenin doğal ekonomiyle ve meta ekonomisiyle mücadelesi ve kendi dışında bulunan tüm öğelerle rekabeti geçerlidir.

Doğal ekonomiyle mücadelede; üretim güçleri, kaynaklara sahip ol-makta, emeği kendi hizmetine sokmakta, meta ekonomisini temel almak-tadır ve şiddet unsuru esastır. Öte yandan da, tür ve çap olarak gücün ve sermayenin genişlemesi için anlaşmazlıklar karşısında gerekirse saldırgan-lık ve şiddet yöntemlerine başvurulması gündeme gelmektedir (Luxem-burg.2004.280-282,342).

Bu niteliklerinden anlaşılacağı üzere; ilkel birikim, yeniden üretime dayalı toplumsal yapılara, toplumların geçirdiği tarihsel evreye tekabül eden (karşılıyan) bir süreçtir. Bu süreçler toplumun niteliğine göre sayısız biçimlere sahiptir. Herbir biçim de kendi içinde çok sayıda ekonomi-dışı yeni düğüm ve uzantılara sahiptir (Glassman.2014.190).

1. TARİH VE TARİHÇİ

Bu iki kavramın yakın bağını konumlandırmak için söylenmesi gereken şey; “tarih” in, günümüzde yaşayan “ tarihçi” nin geçmişte yaşamış olan “başkası” nı okuyarak yaptığı bir bilim olduğudur. Tarihçi için bu başkası, uzaklarda olan ve araya mesafe ve zamanın girdiği bir yabancıdır. O’nun hakkındaki bilgiler ise arşiv, anı, tanıklık, kronik ve belgeler ile elde edilebilir. Bu verili bilgiler ile tarihçi, kendi kültür ve ideolojisi ile çağdaş tarihsel, antropolojik birikimle, bir paradigma çerçevesinde, geçmişte yaşamış olanların yaşantısını anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Bu açıdan tarih, geçmişteki durum ile “hal” in bitişiğindeki bir sosyal (insanî-kültürel) bilimdir (Divitçioğlu.2001.13-14). Tarihçi için, elde edilen belge ve bilgiler, sanki tarihçinin kendisi tarafından yapılmış birer gözlem niteliğini taşır. Öte yandan, geçmişteki bir yapıya yönelik araştırmaya adım atmak için o yapının “istikrar” göstermesi gerekir. Ancak bu durumda istikrar, ele alınan yapının doğasını veren tüm öğelerin kendi kendilerine “ilmik” atmalarıyla mümkündür (Divitçioğlu.2001.15-16).

Tarih biliminin görevi; topluluk, toplum veya kurumların bir dönemden ötekine devinirken, bu süreç içinde bir sonrakine aktarılan sabit veya değişken öğelerin ve olayların doğasını ve değişimini araştırmak ve gerekirse elemektir (Sander. 1973.61). Bunun için ilk yapılacak şey, başlangıç yapı koşullarını saptamak, sonraki yapılar içindeki değişikliklerin nedenlerini belirlemektir. Unutulmamalıdır ki, tarihsel analizde durağan ve kısa dönemin aşılması; ancak savaş, devrim, yönetici hanedanda değişiklik, doğal afet, göç, din değiştirme, üretim-teknoloji-mülkiyet ilişkileri vb. içsel ve dışsal olayların etkisi altında bazen ağır bazen de çok hızlı bir şekilde gerçekleşebilir (Divitçioğlu.2001.20-21).

Öte yandan; tarih, bilimin “olmazsa olmaz” (sine qua non) ı sayılan soyutlama işlemini ancak model, yapı, fonksiyon, kategori vb. aletleri

kullanarak gerçekleştirebilir. Bunun için de, sonuç doğuran olguların nedenlerini kronolojik olarak tarihselleştirmek gerekir. Sonra, tarihsel olgu ve belgelerle tarihi genelleştirmek, ancak tarihi yorumlamak ve onu anlamakla mümkündür (Sander. 1973.62).

Öyleyse tarihçi, yorum yaparak tarihi yeniden kurmalı (bazılarına göre ise kurgulamalı), onu nesne haline getirmelidir. Bunun için de tarihsel olgular arasında anlamlı ilişkiler aramalı ve ilişkilerin arkasındaki koşulların anlamını açıklamalıdır. Çünkü tarihçi, öngörücü rolünde olamaz, yani tarih, sadece geçmişten çıkarsama yapmaya, onun söylemini anlatmaya onu incelemeye yarar (Oakshott.1983.95). Bu açıdan tarihin eğilimleri “belirli ve sınırlı bir dönem için, belirli ve incelenen olaylara dayanan... eğilimlerdir” (Sander.1973.65).

2. GENEL OLARAK DEVLET VE ESKİÇAĞ TARİHİ

Tarih-öncesi dönem dışında devlet genel olarak, biri üretimle doğrudan uğraşan “çoğul” insanlardan, diğeri ise üretimle doğrudan uğraşmayan “azıl” kimselerden olmak üzere iki temel sınıfa bölünmüş halkın ve toplumun ürünüdür. Doğrudan üretici olan halkın, devletin oluşmasından doğrudan ve yakın bir çıkarı yoktur, tersine bunlar devletin kurulmasından çok önce de oluşmuş ve gelişmiş birçok eski kurumları, yani soy, sop, klan ve akrabalardan oluşan köy ve benzeri oluşumları geçirmiştir. Bu yönetilenler, toplumda herşeyi kuşatan bir erk olarak toplumun biçimlenişinden çok sonraları da varlıklarını sürdürürler. Bu kurumlar arasında barışı sürdürme, çatışmaları çözme, savunma ve gerekirse çatışma işlevlerini çok eskiden beri yerine getirmişlerdir. Sonraki yüzyıllarda devletin ajan ve kurumları ortaya çıkınca, toplumsal sınıfların çıkarları birbirinden ayrılmıştır. (Krader.1993.135-136).

Ancak “devletli toplum”, insanların kendi tarihsel uzun dönemleri içinde çok kısa ve küçük bir bölümünü oluşturur. Devletli toplum, insanlık tarihinin, arkeolojik ve antropolojik bulgularına göre 5.000 yıldan daha eski olmayan çok kısa bir geçmişi oluşturur ve yakın sayılabilecek bir oluşumdur. Ne var ki, bu kurum, insanlığın neredeyse bütününe içine almış ve insanlık tarihine adeta hükmetmiştir.

İnsanlık tarihinin en eski gelişme evresi ve bunun kalıcı etkileri, dev-

let kavram ve örgütlenmesinin gelişmesi ve buna paralel zihinsel, siyasal yapıların ve kültürün ortaya çıkması ile devam eder (Durant.1942.72 ve devamı).

Bu gelişmelere paralel olarak “eskiçağ tarihi”, esas itibariyle Akdeniz ve Önasya kültür çevrelerinin ve onunla bağlantılı komşu ülkelerin yazı ile başlayan en eski çağlarından itibaren geçmiş olan süreyi kapsamaktadır. Bu uzun süre içinde oluşmuş Eskiçağ kültürleri ise kendi niteliklerine göre genellikle ikili bir ayrıma tabi tutulur:

Kronolojik olarak daha eski olan ve genel olarak “Eskidoğu” diye adlandırılan grupta Eski Önasya (Mezopotamya, Suriye, Filistin, İran ve Anadolu) ve Eski Mısır kültürleri, yine genel olarak “Eskibatı” diye adlandırılan grupta Ege-Helen kültürleri ve İtalya ve Roma kültürleri yer alır (İplikçioğlu.1992.12; Durant.1942.90 ve devamı).

Bilimsel anlamda “Eskidoğu” kavramı ile bugün Önasya ve Mısır’ın M.Ö.3000 yıllarından başlayan ve M.Ö. 332-327 yılları arasında Büyük İskender tarafından fethine kadar uzanan dönemi tanımlamaktadır. Bu kavram kesin biçimi ile 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır (İplikçioğlu.1997..15; Durant.1942.Chap.VIII).

Türklerin iktisadi ve toplumsal tarihlerine yakından göz atılması halinde ise bu tarihin M.Ö. 800’ lerde İskitlerle başladığı söylenebilir (Hasan.1987.137 ve devamı). Yine Türklerin tarihinin başlıca evreleri; önce 6. ve 7. yüzyıllarda Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Sir-i Derya Oğuzları’nda kabile toplumu, askeri demokrasi ve proto-feodalizm nitelikleriyle göze çarpar (Durant.1942.422-454). Sonra Büyük Selçuklular ve Anadolu Seşçukluları ile Türklerde devlet yapısına esas sıçrayış, Türk-İslam devletleri ve erken feodalizm denilebilecek özelliklerin ortaya çıkışı, daha sonra da 14-16. yüzyıllarda Osmanlılarda merkezileşme ögesinin temel alındığı dönem ile karşılaşılır (Berktaş.1987.131-132).

Eskidoğu ve Eskibatı kavramlarına ilaveten “doğu” kavramının, tarihsel ve özellikle Asya’ya ilişkin çalışmalarda dikkatle ele alınması gerekir. Çünkü Avrupa ve batıdan ayrı, onunla ilgisiz bir doğu ve Asya tarihi yoktur (Sezer.1979,9; Durant.1942.113 ve devamı). Öte yandan, “batı” kavramını sadece Avrupa’yı kapsamadığı gibi, “doğu” kavramını da sadece Asya’yı

kavramaz. Batı için Amerika'da A.B.D. ve Avusturalya, doğu için ise Afrika'da Mısır ve Fas örnek gösterilebilir.

3. YÜZYILLAR BOYUNCA YAŞAM ŞARTLARI, GÖÇ VE HAYVAN VE BİTKİLERİN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

a) Arkeolojik buluntular ve belgeler göstermiştir ki, Yakın Doğu'da besin üretiminin ilk adımlarının atıldığı dönem Neolitik Dönem olarak adlandırılır. İnsanlar, orta cüsseli hayvanların, tahılların ve baklagillerin habitatına (yaşam ortam ve şartlarına) müdahale ederek besin kaynaklarını kendilerine yakın tutmuşlar ve onlar üzerinde denetim kurabilmişlerdir.

Yakın Doğu topluluklarının M.Ö. 10.300-8.800 arasında kültürel ve teknolojik açıdan birbirlerine yakınlaştıkları görülür. Bunun nedeni mal takas ağlarının yaygınlaşmasıdır. Çünkü topluluklar, sahip olmadıkları tuz, deniz kabukları ve obsidyen taş gibi metalleri başka topluluklardan almaya başlamıştır. Örneğin; Göbekli Tepe başta olmak üzere Yakın Doğu'nun birçok noktasında inşa edilen merkezler avcı-toplayıcıların eseri olup, çiftçiliği ve çobanlığı öncelemektedir (Çıvgın.2017.38).

M.Ö. 8.800-7.000 yıllarına bakılırsa; besin üretiminin öncelikli merkezi haline gelen bölgelerde buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, burçak, keten gibi bitkilerin ve keçi, koyun, sığır, domuz gibi hayvanların tümü bu dönemde evcilleştirilmiştir. İnsanoğlu, yeni gereksinimlerine uygun olarak çakmaktaşıdan oraklar ve ok uçları üretmiştir. Bununla birlikte, bu dönemin ortalarında iklim değişiminin etkisiyle bazı yerleşimlerde besiciliğin ve ekimin uygulandığını kanıtlayan tahıl ve hayvan kalıntılarında rastlanmıştır. Çünkü hammaddelere ulaşma arzusu bu dönem topluluklarını kaynağa doğrudan gitmeye zorlamıştır ve bunun uzantısı olarak insanoğlu bakir toprakları iskân etmeye başlamış, sulak bölgelerde çiftçilik ve besicilik yapmış, kurak arazide ise hareketli çobanlığı tercih etmiştir. Bu da, topluluklar arasında eşitsizlik yönünde ciddi adımlara neden olmuştur (Çıvgın.2017.40-41).

M.Ö. 7.000'lerde ise maddî kültürde anı ve önemli kopuşlar yaşanmıştır. Çünkü takas ağları zayıflamış, yerleşim yerleri (köyler) küçülmüş, bazı bölgelerde ise yerleşiklik, hayvanların otlaklara götürülmesi sonucu, yerini hareketli besicilik formuna bırakmıştır. Bu önemli gelişmenin en akla

yakın olan nedeni küresel iklim değişikliğidir.

M.Ö. 7.000'deki ekonomik / teknik dönüşümler sadece iklim değişikliğine dayandırılmaz. Yalnız, bu tip dönüşümler ile iklim olayları zaman-sal açıdan örtüşmeler bile eş-zamanlılık bir nedenselliğe işaret etmeyebilir. Kurak bölgelerde ekim faaliyetlerini zaten güçlkle sürdüren topluluklar daha nemli bölgelere göçetmek ya da hareketli çobanlığa yönelmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu M.Ö. 7.000'e kadar düşük yoğunluklu besin üretimi ve avcı-toplayıcılık, M.Ö. 6.300-6.200'de geçim ekonomisinin temel iki alanını oluşturmuştur. M.Ö. 6.200 sonrasındaki iklim değişiklikleri, toplulukları yeni koşullara uyum sağlamaya zorlamış ve çevre, geçim stratejilerini sürdürme ya da değişikliklere gitme kararını derinden etkilemiştir.

Yarı-kurak bölgelere yerleşmiş toplulukların sert kış ve yağışsız yaz gibi nedenlerle yiyecek bulmakta zorlanmaları insanların bir bölümünü göçe zorlamıştır. Ama iklim değişikliğine karşı takınılan tek tutum, her-zaman yeni-yurt arayışı olmayıp, yeni çevre koşulları, insanların doğayla ve çevredeki topluluklarla yeni bir geçim ve ilişki pratiğine girişmelerine, yani değiştirme / uyum / zorlamayı denemeye yöneltebilmiştir (Çıv-gın.2017.42-45).

b) Göç; her türlü canlının, yaşadığı bölgeden ayrılarak başka bir ortam / çevre / bölgeye gitmesi olarak tanımlanır. Göç olayına, kuraklık gibi herhangi bir olumsuz çevresel faktörle, buldukları yerde yaşamlarını sürdüremeyecek olan bir insan ya da hayvan topluluğunun o yeri terkederek yeni yaşam alanlarına yerleşmesi de neden olabilir (Güleç.2016.29).

Göç, sadece bir topluluğun bir daha geri dönmek üzere başka bir bölgeye gitmesi olarak tanımlanamaz. Bu nedenle günümüzde de yarı-göçebe, mevsimlik göçebe gibi olguları ve tutumları gözönünde tutmak gerekir.

Öte yandan, topluluktaki yaşam düzenini ve bu düzenin dayandığı ekonomi ve teknolojisini geliştirenler, çevreleri için birer çekim odağıdır. Gelişmiş topluluklar işgücü, hammadde, doğal besin, boya, değerli taş ve tuz gibi birçok maddeyi çevresindeki topluluklardan sağlar. Bu nedenle, "çekim merkezi" niteliğindeki "çekirdek" ile onun çeperi / çevresi arasın-

da kurulan ilişki, toplulukların birbirlerini tanımayı ve ilişki kurmalarını sağlar. Örneğin; Mezopotamya kültür / topluluklarının Kafkaslar ve Orta Asya'dan bakır ve kalay gibi madenleri alıp, o bölge veya topluluğa kalay alışımından yapılmış tunç silahları vermesi veya yün alıp karşılığında dokunmuş kumaş vermesi kurulan bu ilişkiler için örneklerdir (Özdoğan.2016.48-51).

c) İnsanlar ile hayvanlar arasındaki ilişki, temelde hayvanların insanlar tarafından evcilleştirilmesiyle başlar. Hayvanlar, hem bir anlamda sınırsız güçleri, cesaretleri ve büyüleyici / renkli görünüşleriyle insan zihnini harekete geçiren önemli bir obje / enerji kaynağı olmuşlardır. Bu ilişki bir yönüyle özgürlükten tutsaklığa, öte yönüyle tanrısallıktan günlük / gündelik evcilleşmeye yol almış bir nitelik taşır. Yani, bazen gücünden ve yırtıcılığından korkulan hayvanların fiziksel bedenleri içerisinde gizlenmiş güçlü tanrılar olduğu fikrine dayalı “zoomorfizm” adı verilen hayvan biçimli tanrılar dönemi vardır, bazen de insanın hayvan üzerindeki egemenliğinin artmasıyla bazı hayvan türlerinin tümüyle evcilleştirilmesi ile karşılaşırız. Yani, hayvandan daha akıllı ve insan biçimli tanrıların varlığı gündeme gelmiştir, ki buna da “antropomorfizm” adı verilmektedir (Armutak.2015.26).

Orta Asya Türklerinde en önemli hayvan attır. Mitolojik önemi bu toplumda bozkurt (asena) ile eşdeğerdir. Hem günlük yaşamda, hem savaşta ve hem de törenlerde atın öneminin büyük olduğu görülür (Taşağıl.2017.31 ve 37). Çünkü atın etini yiyen, kısırağın sütünü (kıımız) içen Türkler, bir anlamda atın üzerinde doğar ve üzerinde ölürlür. Buna ilaveten atları konu alan çok sayıda efsane ve masallar vardır. Hakanlarının ve ünlü askerlerinin ölmesi halinde, onların yanında atlarını da gömen Türklerde, attan sonra en sevilen hayvanlar koyun ve sığırdır. Ayrıca Türklere ait 12 hayvanlı Türk takviminde her yıl bir hayvanla temsil edilir.

Tarıma pek elverişli olmayan Orta Asya'daki topraklarda hayvancılıkla yaşayan Türk toplulukları, besledikleri sürülerinin sık sık yerini değiştirmişlerdir. Hayvanların çoğunu at, sığır, koyun ve eşekler oluşturmuştur (Armutak.2015.34).

Hayvanlar, yanında bitkilerin de evcilleştirilmesi insanlık tarihinin en önemli gelişimlerinden biridir. Çünkü bu yolla tarımsal faaliyet içinde ele

alınabilecek yabani bitkilerle, hayvanların evcilleştirilmesi yanında önemli tarımsal hamleler görülmüştür. Bunda evcilleştirilen bitkilerin üretiminde evcilleştirilen hayvanların da atbaşı ve tamamlayıcı etkilerin varlığı gözardı edilemez. Elbette ki tarım ve hayvancılığın ortaya çıkışında iklimsel değişimlerin, nüfus artışının ve doğal kaynakların kısıtlı hale gelmesi gözardı edilemez (Bertram.2015.58).

d) İnsanlar varlıklarını önce avcılık, balıkçılık ve bitki toplayıcılığına dayalı olarak sürdürmüşlerdir. Yaklaşık M.Ö.10 binde ilk bitki ve sonra da hayvan türlerinin “evcilleştirilmesi” ile yerleşik bir yaşam tarzı oluşturmuşlardır (Durant.1942,65). Avcı-toplayıcı-göçebe-çiftçi tarzındaki yaşam tarzı gibi birbirinden farklı gibi düşünülen bir kronolojik doğrusal ve tarihsel sıralama fikri ise pek doğru değildir. Çünkü tarımsal faaliyete geçildiğinde toplayıcılık, avcılık veya balıkçılık faaliyetleri hemen terk edilmemiştir. Yalnız, bitkilerin evcilleştirilmesinin, hayvanların evcilleştirilmesinden önce geldiği hususunda etnologlar arasında bir fikir birliği vardır. Çünkü göçebe bir yaşam tarzının ortaya çıkabilmesi için sonradan bazı hayvanların evcilleştirilmesi gerekmiştir.

Zamanla, evcilleştirilen bitki ve hayvan sayısı arttıkça, ürettikleri yiyecek kaynaklarına daha az bağımlı bir hale geldiler ve bitkilerin evcilleştirilmesi sonucu daha fazla yiyecek ise daha az çaba ile elde edilir oldu. Bunun uzantısı olarak yiyecek üretimi daha etkili hale geldikçe, zaman içinde köyler (ve kentler) oluşmaya başladı. Bu ise ilk büyük uygarlıkların doğuşu demektir (Baskıcı.1998.73-74; Durant.1942.5-20).

Eldeki bulgulara göre; M.Ö.8.000'den önce insan sadece vahşi tahılların toplayıcısı iken , M.Ö.7000' lerde tahıl yetiştirmekte ve evcilleştirilmiş hayvan beslemek durumunda idi. M.Ö. 6.500'den sonraki arkeolojik katmanlarda Yakın Doğu'da yetiştirilen bitkiler ve evcil hayvan buluntuları elde edilmiştir. Doğaldır ki, Eski Dünya'nın benzer başka tarım merkezleri de bu arada gelişmiştir (Heiser.1973.6; Güleç.2016.30-31; Durant.1942.113-116).

Doğaldır ki, sürü hayvanlarının evcilleştirilmesinde dinsel ve mitolojik güdüler de sözkonusu idi. Bazı hayvanların totemik özelliği kurt'un (Asena) eski Türklerin ve günümüzde sığırın Hindistan'daki kutsal hayvan olarak kabulü bunu gösterir (Durant,1942,61). Hatta “animizm” kavramının ve

totemciliğin bunun uzantısı olduğu unutulmamalıdır (Durant,1942,57-59). Buna ilaveten, öldürülmesi yasak olan totem hayvanlarının evcilleştirildiği söylenebilir (Baskıcı,1998,77).

At, binicilik deney ve tekniklerinin ilk uygulandığı hayvan olup, onun bilinen ilk kemik buluntularının olduğu yerler OrtaAsya'da Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırları idi (Isaac.1970,93). Buradan giderek, at biniciliğinin Orta Asya göçebeliliğinin kökeninde olduğu kabul edilmektedir.

Göçebelik açısından hareketlilik, Avrasya toplumlarını dönüştüren ve ona bir sosyal ve kültürel üstünlük sağlayan bir olgudur. Bu nedenle, tarihte atları olmayan veya yaşamında atı yaygın ve etkili şekilde kullanmayan yerleşik toplumlar saldırılara hep açık hale gelmişlerdir. At, Mezopotamya'ya da M.Ö. 2.000'den önce büyük ihtimale Türkistan ve İran üzerinden gelmiştir.

Eski Dünya'da Sahra'dan ve Atlantik kıyılarından Moğolistan bozkırlarına kadar uzanan kurak kuşak, 3.000 yıldır vaha çiftçileri ve göçebeler tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmaktadır ve buralarda baskın yaşam tarzı ve siyasal güç ortamı olarak kalmıştır (Taşağıl.2017.30, 37 ve 55).

Avrasya bozkırlarındaki göçebeliliğin yükselişinde önemli bir öge olan at biniciliği, göçebelere, yerleşik insanlar üzerinde önemli bir askeri üstünlük sağlamıştır. Çünkü Moğol kökenli yerli çobanlar, ata binmeyi öğrenmiş ve M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda Çin için ilk kez ciddi bir tehdit oluşturmuşlardır (Durant.1942.764-766).

II. İKTİSAT TARİHİ-SİYASAL TARİH

Siyasal olayların ve aktörlerin tarihinin yakından irdelenmesi halinde; iktisadın ve iktisat tarihinin belirleyici ve başat faktör, diğer öğelerin ise yan ve tâlî (ikincil) faktör olduğunun kabulü, tarihsel bakış açısından önemlidir. Bu açıdan iktisat tarihi her zaman siyasal tarihten önce gelir ve belirleyici bir öneme sahiptir.

Her bilim gibi, tarih de, ilk teorik hipotezlerinin hamlığı bilinmekle beraber, her bilgi dalı gibi teorileşme denemelerine giriştikçe olgunlaşmakta

ve giderek bilim kimliğine bürünmektedir. Tüm bilimlerin ilerleyişinde, eski-yeni teoriler arasında bazı noktalarda benzeşmeler, bunun yanında keskin çatışmalar olabilir (Durant.1942,5-10).

Tarih bilimi açısından kabul edilen ve bilinen şey; toplumların kronolojilerinin çıkartılması gereğidir. Öncülüğü birbirine devreden Orta Asya, Çin, Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma vb. uygarlıkların kendi çevrelerindeki kavimlere dair bilgileri arttıkça, bu kronolojilerin genişliğine ve derinliğine gelişmesi, tamamlanması ve birbirleriyle senkronize edilmesi sözkonusudur.

Biliniyor ki oluşturulan kronolojileri meydana getiren ögeler, uzun yüzyıllar boyunca sadece siyasi-askeri olaylar olarak ele alınmıştır. Burada aktörler olarak lider, komutan, kahraman, peygamber ve hükümdarlar ele alınmış ve tarih bu dar alana sıkıştırılmıştır. Oysa iktisadi ve sosyal tarihe daha farklı açı ve derinliklerden bakıldığında, bir yandan milyonlarca ve dağınık küçük üreticilerin, kölelik ve serflik gibi ağır boyunduruk ve baskılar altında ama herhangi bir tarihsel inisiyatife sahip olamayan, kaydı dahi olmayan milyonların bulunduğu açıktır. Öte yandan ise bu kitlelerin üstünde, çok küçük sayıdaki egemen bir sınıfın veya azınlığın varlığı görülür. Çünkü yönetim erki çoğul yönetilenlere karşın tekil yönetenlerde kristalizasyona uğramıştır (Durant.1942,21-24). O zaman, 1380’lerde İngiltere’deki köylü ayaklanmasının lideri John Ball’ın şu parolası akla gelmektedir (Denis.1973,94):

Neredeydi söyleyin bir,
Adem tarlayı bellerdi,
Havva iplik eğirir,
Soylu kişi neredeydi?

Tarihçiler, sınıflar arasındaki zıtlıkların, ekonomi alanında geçen mücadelelerle türeyerek siyasal olayların gerçekleştiğini ortaya koydular. Yani, insan “topluluk” larını “toplum” yapan süreç, ekonomi olarak görüldü ve bu alan bir dönem “sivil toplum” olarak anıldı (Berktaş.1987,25)

K.Marx, ekonomik olan/olmayan yapılar ayrımının, aslında insanlık tarihinin tümüne uyarlanabileceğini gösterdi. Marx’ın bu ayrımı, tarihi maddecilik teorisinin “üretim tarzı” terimini oluşturdu. Ne var ki, belli

bir üretim tarzına dayalı tüm toplumlarda üst yapıların (hukuksal, siyasal, ideolojik vb.) birbirinin aynı olacağı anlamı da çıkarılamaz. Uygulamada hangi sonuç, yansıma ve olasılıkların gerçekleşeceği ise felsefi anlamda rastlantılara bağlıdır. Henüz sınıfların ve modern devletin varolmadığı ve kandaş birimlerin ilkel kolektivizmine bağlı kabile düzeninin evrenselliği, bazı yerlerde köleci üretim tarzının hakim olmasına karşılık, yeryüzünün diğer bölgelerinde sınıfsızlığın yerini köylü toplumları almıştır. Köleci toplumların da daha sonra belli bir köylü toplum türüne dönüştüğü görülür. Öyleyse günümüz tarihçiliğinin ortak bakış tarzı; “iktisadi tarih” dip akıntısını yakalamak, bu esas üzerinde bir “bütünsel tarih” yazmaktır. Burada esas hareket noktası; toplumun üretim temelini oluşması ve değişmesi (Berktaş.1987,25-33) ve buna paralel siyasal süreç ve kurumların oluşmasıdır.

Jeolojik çağlar, zamanımızdan 15 milyar yıl öncesi “azoik çağ” ile başlamış, “holocene” döneminde 2 milyar yıl önce insan ortaya çıkmış olmasına rağmen, tüm ekonomik ve siyasal oluşumları doğuran ve yaşayan ilk uygarlıklar ise, günümüzden sadece 6.000 yıl önce belirmiştir (Türkcan.1981,1.Bölüm; Maiseler.1999,43).

Uygarlık-öncesi dönemde insanlar son derece ilkel aletler kullanan, sadece kendi tüketimleri için mal ve hizmet üreten, içlerinde henüz toplumsal işbölümü mevcut olmayan, kandaş ve doğal ilişkilere dayalı küçük ve dağınık topluluklar halinde yaşamışlardır. En basit şeklini ilkel insan sürülerinin oluşturduğu, daha sonra kabile veya klanların bulunduğu bu toplulukların üretim faaliyetlerini düzenleyen ve topluluğun başka topluluklarla çarpışma ve mücadele işlerinde başı çeken, bazen kutsal bazen de savaşçı, güçlü ve doğal birer önderleri vardı (Durant.1942,25-28)

Sözkonusu bu aktörler genel “kamu” nun önderi ve otoritesi idi. Bu doğal hal yanında, günümüzde devletin vazgeçilmez unsurları olan bir ordu ve bürokrasi henüz yoktu. Çünkü uygarlık öncesinin klan ve kabilelerinde herkes silahlıydı ve avlanırken ve günlük sıradan üretim işlerini sürdürürken, diğer topluluklarla heran çıkabilecek çatışmalara bireysel ve kabilenin tümüyle birlikte katılmaya hazır durumda idi. Bu anlamda topluluğun tümü “ordu” ile özdeş idi. Aynı şekilde bürokrasi yoktu. Göç, savaş, barış, yabancılarla kandaşlığı kabul veya onun öldürülmesi gibi kararlara ve bu kararların alındığı kurullara herkes katılabilmekteydi. Burada, yine eko-

nominin siyasetten daha eski, belirleyici ve sürekliliği göze çarpar (Berk-tay.1987,33-34).

III. GÖÇEBE ASYA TOPLUMLARINDA DEVLET

Merkezi ve Orta Asya'da göçebe toplumlar, 3.000 yılı aşan tarihleri içinde, devleti hem soyut hem de somut biçimleriyle kurup geliştirmişlerdir. Bu devletler M.Ö. 1000 yıl içinde Çin, Hindistan, İran gibi tarımcı halkların ülkelerinin sınırlarında görülmüştür. Zaman zaman Türklerin, Moğolların ve Asya'nın iç bölgelerindeki göçebelerin devlet kuramadıkları görüşü hakimdir. Ancak, bunların, tarımcı halkların devletlerinden 1.000-1.500 yıl kadar sonra kendi devletlerini kurdukları kesindir. Bu topluluklar önce Avrasya'da ve Afrika'da devletlerini, marjinal ve yeni bir tarihsel olgu olarak kurmuş ve sonra yerleşik olmaları durumunda onu geliştirmişlerdir. K.Marx'ın da belirttiği üzere; iklim ve bölgesel şartlar, kanal ve su yolları ile yapılan yapay sulama Doğu toplumlarındaki tarımın temelini oluşturur. Bu nedenle geliştirilen "Asya üretim" tarzı kavramına göre, tüm Asya hükümetlerine düşen iktisadi görev, kamu işleri yapmaktır (Divitçioğlu.1967,7; Sezer.1979.bölüm II; Braidwood.2008.204).

Orta Asya göçebeleri M.Ö. ki (bin yıl) ın ikinci yarısında erken (Ch'in) hanedanı Çinlileriyle çatışmalarında tarih sahnesine çıkarlar. M.S. (bin yıl) ın daha sonraki dönemlerinde Çinliler ile Türkler, Moğollar, Mançular arasındaki ilişkiler sağlamaştırılıp genişletilmiştir (ki göçebe Türk ve Moğol halklarının adı Tatarlar olarak da geçmektedir). Bunlar, Altay dilleri konuşan toplumsal gruplar olup, bunların arasında Uygur, Göktürk, Kırgız, Moğol ve Mançu toplulukları da bulunmaktadır. Bunlar arasındaki ilişkilere ilişkin literatürün gelişmesiyle bu göçebelerin, diğerleri hakkındaki görüşlerini öğrenmek mümkün olmuştur (Krader.1993.139-140; Afet.1932).

Moğolların ve Türklerin temel ekonomik faaliyeti göçebe-çobanlık olmuştur. Moğollar ek olarak da avcılık ve toplayıcılıktan elde ettikleri ürünleri, tarımcı komşularının ürünleriyle değiştiriyorlardı. İç ve dış güçler Türkleri ve Moğolları, asıl ekonomik faaliyetleri olan çobanlıkta tutuyordu. Burada, içteki güçten kasıt, geleneğin ve göreneğin ağır basması; dıştaki güçten kasıt ise tarımcı komşularının üretim gücü ve onlarla yapılan mal değişimidir (Berk-tay.1983.146-154; Taşağıl.2017.37).

Bu mal değişiminin arkasında, Asya toplumunda görülen geniş bir işbölümü yatmaktaydı. Asya göçebelere belli bir yerleşim yerleri olmadan çadırlarda yaşıyor; koyun, keçi, sığır, at, deve gibi evcil hayvanları besliyor ve bu varlıklarıyla da bir otlaktan diğerine göçüyorlar, ellerindeki ürün fazlasını tarımsal faaliyet gösteren halkların ürün fazlasıyla takas ediyorlardı. Bu takas özellikle Çinlilerle yapılıyordu. Çünkü Kuzey Çin’de ve Orta Asya’da Çin Seddi’nin iki yanının toplumsal üretimlerinde ileri bir uzmanlaşma vardı. Aynı şeyleri Orta Asya’nın Kazakları ve Özbekleri için de söylemek mümkündür (Krader.1983. 141-142). Tabii ki bu ürünlerin takasına ilişkin vergi kayıtları Türklerin ta göçebe oldukları döneme ilişkin teşkilatlı bir vergi ve gümrük sistemi kurmalarına engel teşkil etmemiştir (Morawitz.1978,1; Atan. 1990.3).

Asya’da görülen, kıt’a çapındaki bu büyük mal değişimi ve işbölümü sisteminin sık sık kesintilere uğraması, bu sistemin başlıca olumsuz niteliğini ve yapısını oluşturuordu. Büyük mal değişimi hareket ve taleplerinin kesintiye uğraması, yağma olaylarına ve savaşlara yol açıyordu. Bu kesintiler, bir tarafın karşı tarafı yenilgiye uğratmasına ve onun egemenlik alanını fethetmesine, bu yolla da sıkça görülen fetih hanedanlarının yükselmesine neden oluyordu. Örneğin; Moğol ve Çin hanedanları böyle ortaya çıkmışlardı. Ana ilgi alanları ise, göçebe Türk ve Moğollar ile Moğollar arasındaki fetih savaşları idi (Evliyaoğlu.1972,41), oysa bu her zaman karşılaşılmayan bir durumdu. Çünkü geleneksel durum, bu ulusların ürün fazlalarını birbirleriyle değiştirmeleri idi ve bu gelenek yüzyıllarca böyle sürüp gidiyordu.

Türkler ve Moğollarda doğrudan üretimi sağlayan çobanların ve onların aile üyelerinin çabalarının yöneldiği şey, bir bölümü kendi geçim olanaklarının, bir bölümü ise bir artının (bugünkü kavramla artı-ürünün veya artı-değerin) üretimidir. Moğolca “arat” denilen, doğrudan üreticilerin ürettiği artı’nın bir bölümü ise yönetici sınıfın (han, askeri önder ve maiyeti vb.) geçimi için kullanılıyordu (Krader.1993.142-143).

Tarihsel kayıtlarda; Hunlar, Gök (Kök) Türkler, Orhun ve Yenisey Türkleri, Moğollar, Uyğurlar, Hazarlar, Kumanlar vb. hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bu devletlerden göçebe Türkler ve Moğollar arasında, eskiçağda ve ortaçağda sınıflara bölünmüş toplumların

varolduğu tarihsel olarak kanıtlanmıştır ve bu toplumlar devletlerini kendi iç dinamikleriyle kurmuşlardır (Krader.1993.151-152; Barthold.1981). Bunun en belirgin göstergelerinden biri; Göktürkler ve Uygurların kullandığı, çevresi yuvarlak, ancak ortasında kare şeklinde dörtköşe bir boşluk bulunan “runik” harfli sikkelerdir (Sertkaya ve Alimov.2006.1x ve 1). Bu gelişimin bir başka belirgin ve gelişmiş örneği ise Büyük Hun, Göktürkler, Uygurlar, Hazarlar ve Kumanlarda geliştirilmiş gümrükler ve gümrük vergileridir (Atan.1990,15-53, 85-92).

Temelde bu iktisadi düzene karşın, henüz göçebe olan ve 6. ilâ 10. yüzyıllar arasında Asya'da yaşayan tüm kabile ve uluslar arasında birçoğunun bugünkü siyasal anlamda bir devlete sahip olmadığı, yani devletsiz olduğu bilinmektedir. Belgeler göstermektedir ki, bu yüzyıllar arasında buralarda toplumsal katmanlar pek oluşmamıştır. Kabilenin başında bulunan ve seçilen başkanına “bey” denilirdi ve bunlar genellikle kağanın yakın akrabaları olurdu. Sadece Çin, yüzyıllardan beri devlet geleneğini kurmuş ve yerleştirmiş bir ülke idi. Bunların yanında sadece Kırgızların göçebe çoban milleti kendine özgü bir devlet aygıtı ve devlet nüvesi oluşturmuşlardı. Türgişler ve Onoklar'ın da İstemi Han döneminden beri Doğu Göktürkler'inkine benzer bir devlet aygıtı vardı, hatta sikke bastırmışlardı (Sertkaya ve Alimov.2006.115-127).

Öte yandan Uygurlar 640 yılından sonra devlet kurmuşlardır. Göktürklerin devlet yapısına yakından bakıldığında ise bunların tüm kağanlarına kutsal imparatorluk sıfatı verilmiştir. Savaşlarda elde edilen ganimetlerin dağıtılması, kağanlığın varlık nedeni ödülleme/karşı ödülleme ilkesine dayanır. Önemli olan, devlet yönetim kadrosunun bir aşiret veya kabilenin tekelinde oluşu ve bunun verasetle babadan oğla geçmesidir. Göktürk dilinde “budun” (millet) sözcüğünün boy, rütbe ve devlet anlamına gelmesi, bu sözcüğün farklılaştırılmadan kullanılıyor olduğunu gösterir. Aralarındaki ilişkilerde, ortak ideolojinin karşılıklı temel ilişkiyle meşrulaştığı toplumlarda karmaşık ilişkileri düzenlemek üzere ortaya çıkan sosyo-politik örgütlenmeye “erken devlet” denir (Claessen ve Skalnik.1993). Bu özellikler ise Göktürk devletinin erken devlet olarak sıfatlandırılmasına nedendir.

IV. OSMANLILIK ÖNCESİNDE TÜRKLER

Türk kabile toplumlarında “kandaş kabile” biriminde eşitlikçi, dayanışmacı bir yaşam tarzı vardır. Ne var ki bu örgütlenmeye dayalı toplum biçimi önemli ölçüde fetih-yağma ekonomisine bağlıdır.

Eski Türkler’in ve Asya’nın diğer kandaş topluluklarının davranış türü “toplulu eylem” e dayanır. Birlikte üreten, savaşan, tören yapan, şölen veren Eski Türklerdeki düşünce de kamusal ve kolektiftir ve toplulu eylem mantığıyla bütünleşir. Eski Türklerde kutsal olmayan hiçbir şey bulunmadığı için, kamusal düşünce de kutsallıkla örtüşür ve hatta aynışır. Kandaşların diğer topluluklarla savaş-ışını yürütmeleri ilk bakışta bir dış dinamik olarak görülebilirse de, bu iş aynı zamanda bir geçim tarzı olduğundan bir iç dinamiktir de. Dolayısıyla kandaşlıklarını sürdürdükleri diğer kandaş topluluklarla ve özellikle Çin, Hind ve İran toplumları ile ilişkide bulunma yol ve yöntemleri, törelerinin bir parçası biçimindedir (Hassan.1987.285-287).

İç ve dış dinamikler açısından genel olarak Asya toplumlarında yöneticilerin üç temel işlevi vardır: İç talan (yağma ve vergi) yani maliye, dış talan yani savaş ve ganimet elde etme ve kamu işleridir (Divitçioğlu.1967.14). Çoğunlukla aynı olarak tahsil edilen vergiler ve iç talan toplumun tek gelir kaynağıdır.

Çin, Hind, İran, Roma ve Bizans uygarlıklarının, tarihlerini Türkleri içermeden yazmanın mümkün olmadığı genel kabul görmüş bir bakıştır. Çünkü bu gibi yerleşik, alfabeye ve yazıya sahip eski halkların ve uygarlıkların tarihini yazarken, Türklerin kökeni olan kavimler kendilerinden hep sözetmektedirler (Afet.1932.408, 411-419).

Örneğin, Kuzeyli Hunların komşularının kim olduğunu saptamadan Çinlilerin tarihini anlatmak da olanaksızdır. Ayrıca, 6.yüzyılda Bizans ve İran uygarlıklarının tarihini yazarken, olayların odak noktasında Göktürklerin yer aldığı gözardı edilemez.

Türk dilindeki yazılı belgeler M.S. 8. yüzyılda başlar ve bugün Moğolistan’ın sınırları içinde kalan Orhun Vadisi’ndeki anıt kitabeler bunun kanıtıdır ve Türk yazılı edebiyatının başlangıcı sayılır. Öte yandan bugün bu bölgede bulunan Kırgızların, Oğuzlardan olduğu ileri sürülmektedir. Öyleyse Türk tarihinin, dünya tarihinin önemli ve dışlanamaz bir dalı ol-

duğu, dolayısıyla Türklerin genç bir tarihsel topluluk olmadığı açıktır (Ortaylı.2015.13-16, 39).

Türkler 1.200'lerde bugünkü Çin ile sınırlarından Tuna boylarına kadar göçeden ve dünyanın bu bölgelerinde bir anlamda gezinen bir kavim olup (Afet.1932.418-419), Anadolu'ya gelişleri II. yüzyıldadır. Anadolu ise II. yüzyılda İmparator Diyogenes ile yapılan Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkleşmeye başlamıştır. Daha önce de Peçenekler gibi Hıristiyan Türkler Anadolu'ya yerleşmiş idi, ne var ki 11-12. yüzyıllar, dünya tarihi ve Akdeniz ve Avrupa tarihi açısından geç sayılan bir devreyi kapsar, bu nedenle Anadolu'nun Türkleşmesi oldukça geç bir tarihe rastlar. Oysa o yüzyıllarda Fransa, Almanya ve İspanya ulusal ve o dönem için "muasır" bir coğrafyanın temellerini oluşturmuşlardı. Dolayısıyla Türkiye, bir fetihle vatanını engeç kuran ülkelerden birisidir (Ortaylı.2015,17-19).

Dünya tarihine bakılırsa, Türklerin tarihte her zaman rol aldıkları görülmekle beraber, tarih yazımındaki yerleri pek berrak değildir. Bu nedenle, tarihimizin tam olarak saptanması için sıkça o zamanın Çince yazılmış kaynaklarına başvurmak gerekir. Bu kaynaklar, döneme ilişkin seyahatnameler, yıllıklar vb.dir. Bu kaynakları ilk defa inceleyen ise 18. yüzyılda Fransız bilgin Joseph de Guignes'tir. Daha sonra da Avrupalı diğer bilginler (V.Thomson, W.Radoff ve A.von Gabain vb.) konuyla ilgili çalışmalar yapmışlardır (Ortaylı.2011.54).

Türklerin tarih sahnesine çıkmasına ilişkin Ergenekon Destanı'nda, "demirdağı" eriterek kendilerine fütihat (fetih) yollarını açtıkları anlatılır. M.Ö.220'de Büyük Türk Hakanlığının temelini atan Türkler, efsanede belirtilen Mete öncülüğünde imparatorluklarını Hazer Denizi kıyılarına kadar genişletmiş ve bir yandan Ötüken'deki tarımsal faaliyetlerden, öte yandan çevrede idareleri altında bulunan göçebe topluluklardan aldıkları vergilerle ekonomik yaşamlarını sürdürmüşlerdir. M.Ö.48 yılında Hun Türkleri "Türk Birliği" ni kurmuş ve Anadolu'dan Uzak Doğu'ya kadar uzanan İpek Yolu'nu tümüyle denetim altına almışlardır. Moğolistan'dan Karadeniz'e kadar geniş bir bölgeyi siyasal ve iktisadi denetim altına alarak Orta Asya'ya ticaret merkezleri kurmuşlardır. Örneğin, M.Ö.130'da Fergana kenti civarında 50'den çok Türk yerleşim birimi kurulmuştur. Ayrıca Seyhun ve Ceyhun vadilerinde yerleşik tarımın temelini atmışlardır (Evliyaoğlu.1972.42-43).

M.Ö. I.yüzyılda Hun imparatoru Çiçi Yabgu da bir nutkunda “Atalarından miras olarak sadece ülkeyi ve imparatorluğu değil, hürriyet ve bağımsızlık ülküsünü de aldığını” söylemiştir. Alman Hirth’e göre ise “dünya tarihinde milliyet ve bağımsızlık ülküsünü politikaya temel yapan ilk devlet adamı Çiçi Yabgu’dur” (Evliyaoğlu.1972.47-48).

Türklerin devlet anlayışı ve İslamiyet öncesi devirlerine bakılırsa, “şaman” geleneği çok belirgin olarak ortaya çıkmakta, ayrıca Budizm ve monoteist (tektanrıcı) dinlerden etkilendiği görülmektedir. Günümüzde Asya’nın Turanî ve Türk kavimlerinin İslam camiasına giriş süreçleri kesin olarak bilinmemekle beraber, Musevilik ve Nasturilik islamiyetin yayılışını uzatmıştır. Çünkü İç Asya’nın doğusunda da islamiyetin izlerine bol rastlandığı söylenemez. Türklerin Müslümanlığı, 10. yüzyılda bile başat bir özellik değildi.

11.yüzyıl sonu ve 12. yüzyıl başında Anadolu’da Selçuklular ortaya çıktığı zaman, ilk Türk devleti bugünkü Doğu Türkistan’da çoktan ortaya çıkmıştı ve bunlar Karahanlılar idi. Karahanlılar’ın yaşadığı yer, Kırgızistan ile Sincan arasındaki bölgedir. Aynı dönemde ayrıca Gazneliler vardı ve onların fethettikleri yerlerde de Müslümanlar azınlıktı (Ortaylı.2015.40, 113-115).

Osmanlılar öncesinde Türkler bağlamında Oğuzlar, Karahanlılar’ın batı komşusu olan bir Türk kavmidir. Bu kavim daha sonra Türkiye Türklerinin atası olarak kabul edilir, çünkü Anadolu yarımadasını açan, buralarda yurt kuran ve diğer kavimlerle beraber Türkiye’yi yaratan kavim Oğuzlardır.

Oğuzlar 10. yüzyılda Siri Derya (Seyhun) boyları ile aynı ırmağın kuzeyindeki topraklarda yaşıyorlardı ve gelişkin bir yönetim altında çeşitli unvanlarla sıfatlandırılan kamusal görevlilerin başında bulunduğu bir örgütlenmeye sahipti. 11. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan ve Doğu Anadolu Oğuzlar tarafından fethedilmiştir. Oğuzlar İran’a girdiklerinde de Gazneli tarihçiler onlara “Türkmen” adını vermişlerdi. Zaten bu sıfat ve yakıştırma daha sonraları kabul görmüş ve geç dönemlerde Oğuzların kendileri de bu adı benimsemişlerdir.

Oğuzlar, savaş-ışi ve çobanlık ekonomisiyle belirlenen, temelde göçebe hayat tarzını sürdürmüş ve Oğuz geleniğinin asıl temsilcileri olarak kabul

edilmiştir. Bu göçebe kandaş Oğuzlar, yerleşik bir yaşama geçmiş olan Oğuzlara, aşağılayıcı bir gözle bakıp onlara “yatuk” (tembel) (yat-yatmak) (Ergin.2012.121) diyorlardı. Göçebe Oğuzlar Malazgirt Savaşı’ndan sonra Önyasya’nın Türkleşmesinde başlıca aktör olmuşlar, göçebe kandaş geleneklerini böylece batıya doğru taşıma işlevini görmüşlerdir (Özdoğan.2016.59).

Oğuz federasyonunda siyasal ve toplumsal kararlar ya “kıngış” (kurul) denilen toplantılarda ya da “toy” (günümüzde düğün) denilen şöenlerde beyler tarafından alınırdı (Divitçioğlu.2000.45).

Oğuzlarda “armağanlar aracılığı ile armağanlar tüketmek” (Hyde.2008) sürecinin kendine özgü bir şekli olan “potlaç” (yağma) geleneği vardır. Boy ve “oğuş” (kabile) (Ergin.2012.106) üretilen ve “ulca” (ganimet) olarak alınan malları davetlilere bazen üleştirerek (bölüştürerek), bazen bunların yakılıp-yıkılmasına göz yumarak yağmalatırlardı. Burada amaç, bir yandan biriktirilmiş malların bu yolla tüketimini yakınlarına kadar yaymak, diğer yandan beyin toplumdaki itibarını sağlamlaştırmaktır (Divitçioğlu.2000.18).

Oğuzlarda bu yağma konusunu işleyen tek metin Dede Korkut Efsaneleridir. Efsanedeki ”İç Oğuz Dış Oğuz’a asi olup Beyrek’in öldürdüğü boyu” adlı hikayede potlaç örneği şöyle anlatılır:

“Hanım hey! Kazan üç yılda bir İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini toplardı, Üçok, Bozok yığmak olsa Kazan evini yağmalardı. Kazan Bey’in âdedi bu idi ki, kazan evini yağmalatsa helalinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yoksa yağma ederlerdi” (Gökyay.2013.245)

Gerek armağan verme , gerek yağma, biriktirilen malın yeniden bölüş-türülmesi demektir. Bu da toplumda ödünleme/karşı ödünleşme sürecine yol açar (Divitçioğlu.2000.19). Çünkü Hyde’ın Walt Whitman’ dan aktardığı üzere “Armağan verenindir, en ziyade de ona döner-bu şaşmaz” (Hyde.2008.38). Çünkü her armağan, ona karşı mukabil bir armağanı gerektirir, bu da armağanı verenin üstünlüğünü kabuldür (Hayd.2008.47).

Zaten ilkel ve klan topluluklarında mübadele, toplumsal bir incelik, gö-

reli olarak yabancı olanlar arasındaki karşılaşmaya uygun düşen cömert bir ekonomik karşılık olup, bu da basit anlamda diplomasıyla belirlenmektedir (Sahlins.2010.289). Çünkü bu işlemlerden elde edilen kazanç ise artan bir şan ve şöhrettir. “ Amaç ne zengin olmak, hatta ne de yalnızca zenginlerin davranabileceği gibi davranmaktır; amaç, zengin olarak bilinmektir” (Sahlins.2010.137’de Reay.1959. 96’dan naklen). İlkel de olsa örgütlenmiş toplumun temelinde yatan, hediye alıp-verme konusundaki mutabakattır. Daha da ileri giderek söylenebilecek şey şudur: “Toplum sözleşmesinin ilkel dünyadaki karşılığı Devlet değil, hediyedir.” (Sahlins.2010.167). Yani hediye veya armağan , güvence altına alınan barışı sağlamanın ilkel yoludur ve bir siyasal sözleşme biçimi olarak görülebilir. Ancak böylece zenginliğin biriktirilmesi ve dağıtılması yoluyla daha üst toplumsal ve sosyal kademelere erişmek mümkündür.

Eski Türklerdeki armağan kültürüne göre, Tanrı kavime bolluk vermekte ve verilen bu bolluğun tohumu veya özü yine Tanrı’ya geri verilmektedir. Doğurganlık da Tanrı’nın bir armağanıdır, dolayısıyla doğurganlığın devam edebilmesi için ilk semerelerin, ona mukabil (karşılık) olarak yine Tanrı’ya verilmesi gerekir. Tüm tek tanrılı din kitaplarında (Tevrat, İncil ve Kur’an) ilk doğan hayvanların kurban olarak Tanrı’ya veya belli bir oranının tapınağa teslim edilmesi bu eski inanişaya dayanır (Falay.1989.26-28).

İlk bakışta armağan mübadelesi veya değiş-tokuşu, bir paradoks gibi görünse de, şu temel mantık yürütülür: “Armağan kullanıldığında tüketilmiş olmaz.... Kullanılmayan armağan zayi olurken, elden ele geçen ise bereket getirmeye devam eder.” (Heyd.2008.49). Hatta denilebilir ki, armağan mübadelesi grup veya topluluklar düzeyinde denge ve tutunum ve kendini idame (sürdürme) gibi bir çeşit “anarşist istikrar” (Heyd.2008.115) oluşturur. Çünkü bağlılığını armağan dolaşımından elde eden bir toplulukta, armağanların metaya dönüşmesi ile grup veya topluluğun bölünmesi belki de giderek yok olmasına yol açacağı ve neden olacağı söylenebilir. Çünkü armağan mübadelesi (veya üleş/yağma) yoluyla bir araya gelen topluluklarda mübadele, statü/prestij/itibar sağlar.

“Mal atma dansı” olarak da nitelenen (Heyd.2008.120) ve toplumu tanımayı, kurmayı ve korumayı amaçlayan bu yağma (potlaç) türü ödünleşme veya karşı ödünleşme töreni ve şölenleri bazen çevresindeki grubun,

büyük adamın görkeminden beslenmesi, bazen de halkın önüne “kemik atan” büyük adamlar arası yaman bir yarışma olarak da yorumlanmaktadır (Maiseler.1999.400-401, 406). Belki de bu eylemi, iç-yağma ve dış-yağma diye ikiye ayırmak gerekir. Yukarıda belirtilen ödünleme veya karşı ödünleşme şeklindeki yağmayı “iç-yağma”, fakat göçebe halklar tarafından yerleşik gruplar üzerine yapılan saldırıların sonucu olan yağmayı ise “dış-yağma” olarak ayırtırmak veya sıfatlandırmak mümkündür. Birincisinde topluluk içi ekonomik gerilimi yumuşatmak amaçlanır, ikincisinde ise yerleşik halklar üzerine yapılan saldırıların amacı, yerleşik uygarlığın nimetlerinden yararlanmaktır. Bu evrensel kural Antik Çağ Yunan ve Roma toplumları için de geçerlidir (Finley.2006.246).

Bu saldırılar her zaman yağma görünümünde değildir, çünkü bu saldırılar bazen fetihle de biter. Ayrıca barışçı yollarla da göçebeler, yerleşik imparatorluklara katılmayı ve onun zenginliğinden yararlanmayı isterler ve genellikle ve zamanla bu göçebeler yerleşik halklardan ayrılmaz ve onun içinde kaybolurlar (Falay.1989.42-48). Eğer başarı tam olmazsa veya imkansızlaşırsa, o zaman bir vurgun halini alır ve yağmaya dönüşür (Sezer.1979.106-107).

Açık olan şudur ki, yağma mantığı üzerine kurulmuş imparatorluklar uzun süre yaşayamaz ve başarıları da geçicidir. Çünkü devamlı yağma mümkün değildir, eğer yağma süreklilik kazanırsa, hiçbir üretici, üretimine devam edemez, çünkü onlar da zamanla yağmacılara katılır. Örneğin, yağmaya devamlılık kazandıramadığı için Cengiz Han, tüm ömrünü çorak toprakların fethiyle geçirmiştir. Yağma büyük bir toplulukla gerçekleşebilir, ancak göçebelerin toprağa ve ürünlerine büyük saygısı vardır ve ortak yağmanın ürünü özel tüketim malı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle de göçebelerde “ülüş” kurumu ve uygulaması görülmektedir (Sezer.1979.106-108).

Yağma ve ülüş bağlamında göçebe-çoban niteliğinin uzantısı olarak Orta Asya’ya ilişkin yapılan gözlemlere göre;

“ilkel kabileler devlete veya hukuka ihtiyaç kalmadan toplumsal yaşamlarını düzenleyen geleneksel içgüdülere sahiptir...dayanışma ve ‘karşılıklı yardım’ın insanın doğal durumu

olduğunu ortaya koymaktadır...düzenli ve uyumlu bir yaşam için kazanmak için yasalara ihtiyaç duymayan... toplum açısından faydalı geleneklerdir.” (Heyd.2008.135).

V. TÜRK DÜNYASI'NIN SOSYO-EKONOMİK YAŞAMINI YANSITAN BELGELER

Eski Türklerin devlet yönetiminde ekonomik, sosyal ve siyasal yaklaşım ve ilkelerini yansıtan temel belge ve eserler şunlardır:

Orhun Kitabeleri (Abideleri-yazıtları); Karahanlılar döneminde Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divanı Lügat-it-Türk (D.L.T.); ve yine Karahanlı vezirlerinden Yusuf Han Hacib'in yazdığı Kutadgu-Bilik (K.B.), ayrıca yüzyıllardır söylenen Dede Korkut Hikayeleri (D.K.)'dir. Bunlarda eski Türklerin devlet yapısı, ekonomik ve sosyal yaşamı yansıtılır. Bunların yanında, Oğuznameler de Oğuzların yaşam tarzını ve fethedici özelliklerini betimleyen ve sanki “yeniden söylenmiş” birer belge niteliğini taşırlar.

1. Orhun Kitabeleri (Abideleri-Yazıtları)

Muharrem Ergin'e göre; Orhun Abideleri “Türk adının, Türk milletin'in isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi” niteliğindedir (Ergin.2012.xiv).

Bu abideler 6. yüzyıl ilâ 8.yüzyıl arasında hüküm süren Göktürk devletinden kalan kitabeler olup, 6. yüzyılın ilk yarısında Türk devletinin başında Avarlar bulunuyordu. 552 yılında Bumin Kağan, Avarların idaresine son vermiş ve Göktürk hanedanı devrini açmıştır. O zaman kağanlığın merkezi, devletin doğu kısmında bulunuyordu. Bumin Kağan' ın kardeşi İstemi ise 576'ya kadar devletin batı kısmının başında idi.

Bumin Kağan, Göktürk hakimiyetini kurduğu yıl öldü ve üç oğlu kağanlık (hakanlık) yaptılar. Birincisi 553, ikincisi 553-572, üçüncüsü 572-581 olmak üzere, 553-581 yılları arasında hüküm sürdüler. 630 yılında ise devletin önce doğu, sonra da batı kısmı Çinlilerin egemenliğine girdi. Fakat sonra Kutluğ (İltirış) Kağan, Çin egemenliğine son verdi ve 680-682 arasında devleti yeniden topladı. Kutluğ Kağan'ın , Kül Tigin ve Bilge

adlı iki oğlu vardı. Bu kardeşler devlete hakim oldular ve Bilge Kağan hükümdarlığa geçti. İki kardeş, babalarının yaşlı veziri Tonyukuk'un yardımıyla devletin yapısını daha güçlendirdiler.

731'de Kül Tigin ve 734'de Bilge Kağan öldü. 745'de ise Uygurlar Göktürklerin egemenliğine son verdiler (Ergin. 2012. xv-xvı).

Orhun abideleri işte bu kağanların ve vezir Tonyukuk'un kitabelerinden oluşmaktadır. Bunlardan Kül Tigin abidesi 732'de abisi Bilge Kağan tarafından, Bilge Kağan abidesi ise onun ölümünden bir yıl sonra 735'de, Tonyukuk abidesi de 720-725 yıllarında kendisi tarafından dikilmiştir (Ergin.2012.xvı).

İnsanlık tarihi açısından önemli bir keşif olan Orhun abideleri 1899'da Rus bilgini Yadrinsev tarafından saptanmıştır. Daha sonra Orhun Türkçesinin gramerini ve kitabelerin metninin yayını T.Tekin yapmıştır (Ergin.2012.xxvıı).

Yadrinsev yanında, daha çok V.Radov ve V. Thomsen gibi Türkologların bilim dünyasına tanıttıkları Orhun Abideleri, Türklerin bilinen ilk yazılı anıtlarıdır. Bu kitabelerdeki ilk alfabe, kullananlar Göktürkler olduğu için "Göktürk alfabesi" olarak tanımlanır. Yalnız, sözkonusu kitabeler çözüldüğünde, içinde sadece (dört) sesli harfin bulunduğu görülmüştür. Bu nedenle bu alfabenin bürokratik yazışmaya pek uygun olmadığı da ortaya çıkmıştır. Ayrıca 8. ve 14. yüzyıllar arasında sadece Uygurlarca değil Orta Asya'nın diğer Türk toplumları tarafından Uygur alfabesi Göktürk alfabesine kıyasla daha yaygınlaşmıştı. Aynı yaygınlık Moğol İmparatorluğu döneminde de görülmüştür, çünkü Türk ve Moğol alfabesinin ses yapıları da aynı şekilde ifadeye elverişli değildi (Ortaylı.2015.73-75).

Dil konusu ele alınmışken, Orhun kitabelerinde de geçen "bitik" kelimesi tüm Türk lehçelerinde sık sık rastlanan bir kelime olup, "mektup" anlamına gelir ve daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı-Türk diplomatik yazışmalarında da kullanılmıştır. Bunun yanında "yarlık" kelimesi sonraki yüzyıllarda yine kullanılmıştır. ve Osmanlı-Türk kançılara (maslahatgüzar) dilinde "ferman" anlamına gelir (Kurat.1940.3-4).

Orhun abidelerinde hükümdarın esas görevi; halkı (karabudunu) doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir (Ergin.2012.15). Orada Bilge

Kağan der ki;

“Kağan olup yoksul fakir budunu (halkı) hep bir araya getirdim, fakir budunu zengin yaptım, az kavmi çok kıldım...Amcam Hakan (tahta) oturarak Türk milletini...doğrulttu. Fakiri zengin kıldı, azı çok eyledi...Ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin yaptım, az kavmi çok kıldım.“ (Ergin.2012.39 ve 43).

Bilge Kağan devletin gücünü anlatırken, “böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz ve törümüz vardı” (Ergin.2012.41) demektedir. Hemen belirtelem ki, törü’nün temel kuralları Orta Asya toplumunda hakim olan örfî hukuktur. Örfî hukuk, kurucu kağanın iradesi ile törü halini alır, törü hükümdarı da bağlayan nesnel hukuk kurallarının tümüdür.

Cengiz Han yasası da, temelde Türk devletlerindeki törü anlayışına dayanır. Törü’nün devlet içindeki yeri K.B. de şöyle belirtilir: “Beylik iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek gelir.” (Hacib.1994).

Öyleyse, devlet kurucusu Türk hükümdarlarının birer kanunnâme çıkarmış olmaları bir raslantı değildir, çünkü daha sonra Osman Gazi, Fatih ve Kanunî de kanunnameler çıkarmışlardır. Bu kanunnamelerin şeriatla bir ilgisi yoktur ve daha önceki yüzyıllarda kurulan Türk devlet geleneğinin bir uzantısıdır.

2. Divân-I Lûgât-İt Türk (D.I.t.)

Türklerle ilgili bir başka tarihsel belge, Karahanlılar devletinde Kaşgarlı Mahmut’un 1072-1074 yıllarında tamamladığı bir eserdir. Aynı zamanda bir etnolog, folklorcu ve sözlükçü olan Kaşgarlı Mahmut o zaman Türklerin oturduğu Çin Seddi çevresinden başlayarak batı illerine ve “Rum” ellerine gelmiş ve Hazar Denizi ve Kafkas Dağları’na kadar uzanan bölgeyi gezmiştir. Türk, Türkmen, Oğuz, Kırgız boylarının dillerinin özelliklerini öğrenerek onlardan yararlanmışır. Ama K.Mahmut, temelde Karahanlı soyluların saray ve edebiyat diline ayrı bir yer ve önem vermiş ve Ka-

rahanlı Türkçesi'ne ve Oğuzca'ya ayrı bir ağırlık tanımıştır. Bu ayrıcalık tanıma, Oğuzlar'ın 10. ve 11. yüzyıllarda Orta Asya'daki önemleri ile orantılıdır (Hassan.1987.321-322).

D.L.T. Türk boylarının tarihini yazacaklara ve Türk dilini öğrenecek ve irdeleyeceklerle, hem verdiği somut bilgiler hem de bazı nirengi noktaları bakımından önde gelen bir kaynak eser olma niteliğini taşır. Çünkü K. Mahmut, Orta Asya_kandaş yaşam tarzının kendi zamanına yansımalarının önemli bir tanığıdır. Oğuz Destanı'nın temelini oluşturan Şu ve Alp Er Tunga (Tonga) rivayetlerini ancak D.L.T. aracılığıyla öğrenmek mümkündür. Çünkü bu rivayetlerde İran hükümdarları ile savaşan Türk hakanları başrolde. Rivayetler, çoban-fetihçi bir ekonomiye dayalı yaşam tarzının birçok destan figürüne , Türk rivayetlerine ve efsanelerine bu yolla sızmıştır (Sezer.1979.112-115).

Bu rivayetlerde dünyayı tutmuş bir Türk egemenliğinden söz edilmektedir ve bu egemenliğin merkezinde Ruyindiz (Tunçkale) ve Ordukent bulunmaktadır. Bu rivayetlerde Alp Tunga (Efrasiyab) İranlılarla savaşır.

Kaşgarlı Mahmut'a göre; Türk cihan haritası, Türklerle iskân edilmiş alanlar ile onlarla uzak-yakın ilişkide bulunan uluslara yer verir. Ayrıca 11. yüzyıl Türk kavim ve kabilelerinin konumunu işaretlemek açısından önemlidir (Hassan.1987.323-325, 328).

3. Kutadgu-Bilik (Bilig) (K.b.)

Orta Asya'da 1060 da, ilk Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlılar'da ayrıca hükümdar için yazılmış olan bu eserde eski İran ve Türk devlet anlayışı belirtilmiştir. Bu eseri yazan Yusuf Has Hâcib, hükümdarlara yönelik nasihatla bulunmuş ve adalet dairesi çerçevesinde davranmasını telkin etmiştir (Ortaylı.2015.17). Bu telkini;

“Ülkeyi elde tutmak için, çok asker ve ordu lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de

kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik
çözölmeye yüz tutar”
şeklinde formüle etmiştir (İnalçık.2011.37).

Bir tür “siyasetname” olan K.B. in tanımladığı devlette, hükümdar (ilîg) (Ergin.2012.96), ne bir zorba ne de bir despottur. Hükümdarın bilginler başta olmak üzere birçok danışmanı vardır. Burada hükümdar “adil kanun” (köni törü) yapar ve merhametlidir. Bu haliyle yüzyıllar sonra Batı’da “aydın kral” olarak sıfatlandırılan hükümdar tipini çağrıştırır.

Y.Has Hacib bu eserinde gelecekteki Türk devletlerinin hükümdar ve devlet adamlarına bir ahlak ve siyaset öğretisi bırakmak istemiştir. K.B. in dayandığı öğretî ve sistem başlıca (dört) ilkeye dayanır: “bilîg” (bilgi), “kılîg” (eylem), “könilik” (adalet) ve “kut” (egemenlik) (Hacib.1994.2; Kafesoğlu.1980.13-30):

Bilîg’de; toplumsal ve siyasal ahlâk ile bireysel ahlâkta bilginin oynadığı rol anlatılmaktadır ve bilgiye, ahlâkî bir değer verilmektedir. Böylece 11 yüzyılda topluma, tıpkı Sokrat, Platon, Konfüçyüs ve Buda gibi, yeni ahlaki ve siyasal hedefler göstermiştir. Sosyal yapıyı yeni bir düzene ve istikrara kavuşturmak için bilgi temeline dayalı bir anayasa bırakmak istemiştir.

Kılîg’nın mantığı; bilmekle kalmamak ve bilinen şeyi uygulamaya dayalı sınamaya geçmektir. Bu mantığa göre, eylem yapan kişi tecrübelidir ve daha üstündür.

Könilik; âdil olmak demektir. Hükümdarın halkı yönetmesinin en önemli aracı kanundur ve bununla varılmak istenen amaç ise adalettir.

Kut; devlet yönetme bilgisi anlamına gelir. Siyasal egemenlik gücü ve devlet yönetme yetkisi hükümdarın temel özelliğidir. Kut, K.B. in temel konusu ve köküdür (Aslan.1986.26-30, 41-42; Dıvıçioğlu.1987.54-60). Zaten “kut” kelimesi eski Türklerde ve Asya kandaşlığında “şaman” inanç sisteminde yaşam unsurlarını toplayıp birleştirmek, canlandırmak anlamına da gelmektedir (Hassan.1986.106).

Tüm bu öğelerden ve ilkelerden, Kutadgu-Bilîg adının, doğrudan “kut” kavramında biraraya geldiği veya düğümlendiği anlaşılmaktadır.

Aslında araştırmacıların çoğunun “kut” kavramını kolayca ve hemen “saadet, talih, baht” anlamlarına bağladığı izlenmektedir. Oysa bu kavram aslında “siyasal egemenlik” kavramını ifade etmekte olup, bu anlam değişikliği ve genişliği İslamî çevrenin etkisi sonucu ortaya çıkmıştır.

D.L.T. de “kut” kelimesine önce “devlet” anlamı verilmiştir. Bu nedenle K.B., tümüyle ve doğrudan “hükümlerlik bilgisi”, “siyasal egemenlik bilgisi” veya “devlet olma” veya “devletli olma” bilgisi anlamlarına gelmektedir (Kafesoğlu.1980.33-34).

Karahanlılar'da , tahmin edileceği üzere, otorite ve hiyerarşi önemlidir, bu nedenle de ilke (ümde) ve yasakları olan bir kavim veya toplum ile karşı karşıya bulunmaktayız (Ortaylı.2015.38-41).

Bu bağlamda Nizâmülmülk'ün Siyasetname'si ile, hükümdarın sayılan görevleri açısından (Nizâmü'l-mülk.1990) K.B. in pek farklı olduğu söylenemez.

K.B. deki devlet anlayışı, siyaset ve ahlak kuralları temelde Hint-İran kaynaklarına dayanır. Karahanlılar islamla birlikte köken olarak kendilerinin doğusundaki Uygur kültürüne de bağlıydılar. K.B. de kullanılan dil tümüyle Türkçedir ve Uygur bölgesinde işlenmiş bir dildir. Bu nedenle K.B. Türk devlet geleneğini açık ve belirgin şekilde ortaya koyar. Orada hakimiyetin kanun ve nizamdan (törüden) ayrılmaması ve hatta onlardan ibaret sayılması esastır. Bunu “Beylik, kanun ile ayakta durur” ifadesi de vurgular, bunun için de özellikle devlet kurucu Türk bir kağanın mutlaka bir kanun koymasında arar. Zaten Göktürklerin tarihinin en eski ve Türkoloji biliminin anahtarı (Evliyaoğlu.45) sayılan Orhun Abidelerine göre de; Göktürk devleti kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca önce Türk milletinin ülkesini tanzim etmiş, sonra hakimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur (İnalçık.2011.41).

K.B. de iktisadi açıdan mal ve hizmet elde etmenin üzerinde durulur ve hazine egemenliği vurgulanır. Şöyle ki; hazinenin açılmasını, servetin dağıtılmasını, adamların sevindirilmesini, adamların çok ve kalabalık olmasını, asker için olunca gazâ yaparak hazineyi dolduracağını, cömert olunacağını öğütler ve “ ben dünyadan gidiyorum, sen beni dinle, ibret al ve gözünü aç” (Hacib.1994.7) denilir.

Yine Uluğ-kent beyi, halkın mutlu olması için karnının doyması gerektiğini, çünkü kara budunun (halkın) kaygısının hep kendi karnı olduğunu ve onların yiyecek ve içeceklerini eksik etmemesini belirtir (Hacib.1994). Toplumun yaşamına bağlı olarak bey'in görevinin, halkın karnını doyurmak olması nedeniyle, Farsçadaki "hân-i yağma" olarak geçen "toy" kavramı ve uygulaması Osmanlılara kadar Türk devletlerinde dikkatle uygulanan bir gelenektir (Hacib.1994; İnalçık.2011.42-44).

İ. Kafesoğlu'nun saptamalarına göre; Kutadgu-Bilig'i, H. Vambéry, Türk dünyasına hakim anlayışın yer aldığı bir ahlakî tâlim; J.Thury , Çince bir eserin bir tercümesi; Reşid Rahmeti Arat, tümüyle orijinal bir eser; A.Bombacı, İslam kültürünün olgun bir ürünü; Sadri Maksudi Arsal da 11. yüzyıl Türk kültürünün bir anıtı olarak yorumlamıştır (Kafesoğlu.1980.5-10).

4. Dede Korkut Kitabı (Ve Hikayeleri) (D.k.)

Bu belge, Oğuzlar'ın Yakın Doğu'ya gelmeden önceki yaşamlarına ilişkin hatıralardan oluşmaktadır. Bu hatıraların bazı olaylar çerçevesinde toplanması ise 9.-11. yüzyıllarda Oğuzlar'ın Siri Derya kuzeyindeki yurtlarında geçen yaşamları ile ilgilidir. Bu olaylar Oğuzlar'ın ilkel devirlerinde oluşmaya başlamış, sonra onların bu yüzyıllarda başlarından geçen büyük mücadeleler etrafında toplanmış ve bu yolla bir tür destan niteliğini kazanmıştır.

Dede Korkut hikayelerinin saptanmasının ise 15. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikayelerin, biri 1800'lerde Dresden (Almanya) diğeri Vatikan'da iki nüshası bulunmuştur (Ergin.1994.55-56, 61). Dede Korkut adındaki ozanlar pirinin, bir Oğuz hikayeleri toplamı olan bu eserin bir anlamda yazarı olduğu kabul edilir.

Kitabın bir girişi ve (oniki) destansal hikayesi bulunuyor ve hikayeler, aynı dönemde ve bölgede yaşayan Oğuz beyleri tarafından toplanmıştır. Hikayelerde anlatılmak istenen şey; Oğuz kavmi ve yaşamıdır. Hikaye kahramanları ise bu yaşama birer örnek olmak üzere seçilmişlerdir. Olayların geçtiği alan, Kuzeydoğu Anadolu ve Azerilerin olduğu yerdir. Dede Korkut ise bölgenin ve kahramanların akıl hocasıdır (Güleç.2016.30-31; Özdoğan.2016.54).

“Oğuz elleri” (illeri) olarak bilinen bu bölgede geçen bu hikayelerde, yaşam tarzının göçebelik olduğu açıktır. Dolayısıyla bu göçebe ulusun başlıca varlıkları hayvanlar olup, her bey'in büyük tavlaları ve ağılları vardır. Besledikleri hayvanlar at, deve ve koyunlardır. Hayvancılık yanında, geçimlerinde yağmacılığın ve avcılığın da payı vardır. Tüm bu nedenlerle, hikayelerde doğa büyük bir yer tutar. Bu hikayelerden anlaşılan, insanda aranan temel sıfat kahramanlıktır. Zaten hikayeler, şekil bakımından destan (epope) ile halk hikayesi arasında bir yere sahiptir (Ergin.1994.28-29).

D.K. hikayeleri “Resül aleyhi's-selam zamanına yakın... Bayat boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdı. Oğuzun ol kişi tamam biliçisi-y-idi. Ne dir-ise olur-idi” girişiyle başlamakta ve

“Kanı didüğüm big erenler
Dünya menüm diyenler
Ecel aldı yır gizledi
Fani dünya kime kaldı
Gelimli gidimli dünya
Son uç ölümlü dünya” (Ergin.1994.73,251)

sözleriyle ve nasihat ile bitmektedir.

D.K. Kitabı, Türk halk deyişlerinin ilk ve sözlü edebiyat geleneğinin uzantısıdır. Oğuzlar ile onların Asya'daki rakipleri olan Peçenek ve Kıpçaklar arasındaki anlaşmazlıkları içerir ve 13. yüzyıldan sonraki olayları yansıtır. Bu dönemde Oğuzlar İslamiyet uygarlığı ile karşılaşmışlar, fakat kendilerini daha çok “Türkmen” olarak tanımlamışlardır (Meeker.1992.395).

D.K. hikayelerinin kişisel ve sosyal değerler olmak üzere iki ayrı yönü vardır. Buna göre; kişisel kimlik o kişinin kahramanlık yönünü ortaya koyar, ki buna “alp” olma özelliği denilebilir. Öte yandan, kişilerin tüm eylemlerinin toplumun birliğini sağlayacak yönde olması beklenir. Dolayısıyla her hikaye, böylece toplum ve kişinin bütünleşmesi ile sonuçlanır. Yani bağımsız ve otonom birey, kırsal yaşam tarzında karşılıklı dayanışma ve işbirliği normuyla karşı karşıyadır (Meeker.1992.398). Dede Korkut'taki bu anlayış günümüz Türkiye'sinde de hala geçerli olup, milliyetçiliğin göze çarpan siyasal bir özelliği ve sorunudur (Meeker.1992.412-413).

Bu destan ve hikayelerin toparlanmasını ancak 13. yüzyıl başları-

na kadar götürmek mümkün olabilmekte ve bunların yazıya geçirilmesi tarihinin ise 15. yüzyılın ikinci yarısında olduğu bilinmektedir (Gök-yay.2013.10-11).

5. Oğuznameler

Oğuzların yaşam tarzının ve Oğuz Han'ın fethedici özelliğinin hikayesi "Oğuzname" de bulunur. Oğuzname, Oğuzların yönetim etkinliği açısından sivrilmeleriyle ve kabilelerin federatif bir kimlik kazanmasıyla varılan aşamada kendi içinde bir kalıplaşma göstermiştir. Burada rivayetler ve hikayelerde bir örtüşme görülmüş, böylece farklı metinler bir anlamda "yeniden söylenmiş" bir içerik ve uslûba dönüşmüştür.

Tektanrıcılık ve islam uyarlaması, Oğuzname (veya Oğuz Han Destanı) daha ilk cümlelerinde kendini gösterir. Çünkü rivayete göre, Türklerin ilk hükümdarı Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'tir ve Yafes'in Türkçe, Ülçay Han adını taşıdığı söylenmektedir. Ülçay Han da, Kara Kurum kışlağında yaşayan bir göçebedir. Onun haleflerinin ve bu arada Oğuz Han'ın yurdu burası olmuştur. İşte bu yolla sivrilmiş yönetim örgütlenmesinin ve siyasaşlaşmaların bir anlamda "meşrû" temeli yaratılmıştır. Böylece kandaş toplumun saray ve tahtı içermeyen töresi, devlet ideolojisinin payandası olarak değiştirilmiş ve bir sülaleye kavuşturulmuştur. Ancak, bu yeni söylem, yönetimin siyasallaşmasını gösteriyor ve sağlıyordu, fakat kandaş federasyon düzenini ortadan kaldırmıyordu. Çünkü bir örgütü ve düzeni yadsıyarak devlet kurmak, destan mantığı ve geleneği çerçevesinde bile mümkün değildi (Hassan.1987.332-334).

Oğuz Han, Kara Han'ın oğlu olup, bir yaşında konuşmaya başlayıp, sarayda doğmuştur. Birliği sağlayan Oğuz Han, Maveraünnehir ve Harezmi'den sonra Çin ve Hindistan'dan başlayıp Doğu Anadolu'ya kadar olan doğu dünyasını egemenliği altına almıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi, Türk Oğuzların atası olan Oğuz Han, bir kurucu kahraman haline dönüştürülmüştür.

Akrabaları ise, kandaşlıkta kalmakta ısrarlıdırlar ve bunlar da uygarlığın mevcut kültürünü yerle bir etmekte tereddüt etmeyen ve hatta Türklere çok çektiren Moğollar olmuştur.

Oğuzname bize, Oğuz Han’ın Oğuz federatif örgütlenmesinin ta kendisi olduğunu gösterir. Kandaş örgütlenmesi Oğuz Han’ın kişiliği ile simgelemektedir (Hassan.1987.335-336).

VI. GÖKTÜRKLER (KÖKTÜRKLER) BAĞLAMINDA SOSYAL VE İKTİSADİ SÜREÇ

Göktürk’lerin sosyal, düşünsel, askerî ve iktisadî yapısı; bu toplumun kutsallık (kut), savaşçılık (küç) ve iktisadî üretkenlik (ülüg) başlıkları altında toplu olarak verilecektir:

1. Kutsallık (Kut)

Orhun abidelerinde “tengri” sözcüğü sık sık geçer. Tüm kutsal kavramlar da bu kavram ekseninde oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Göktürk kitabelerinde dört kavramla karşılaşılr: Kök tengri, umay, yağız yir ve iduk yir sub.

Kök tengri, kitabede ”üstte Kök Tengri, altta Yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış” (Ergin.2012.32 ve 41) şeklinde yansıtılmıştır. Göktürkler Tengri’yi hep mutlak deyimiyile kullanmış olup, Kök Tengri (mavi gök-tanrı) kavramı, sonradan mavi sıfatını kaybederek soyut bir “tengri” kavramına dönüşmüştür. Buradan hareketle de kut, küç ve ülüg, Göktürklerin Tengri’sinin üç asal niteliğidir.

Daha önce de ele alınan “kut” kavramı, toplumun bir arada yaşaması amacına yöneliktir (Taşağıl.2017.180-181).

Umay kavramı, “dişi ilahe” ve “ana” (Ergin.2012.119) özelliklerini taşır (Taşağıl.2017.184) ve toplumun başat kişilerinin doğmasına, sağlıklı büyümesine ve erginleşmesine yardım eder (Divitçioğlu.1987.54-60).

Yağız Yir (Kara Yer) ve İduk (bereket, bolluk) Yir Sub ; Gerek Göktürkler’de gerekse Uygurlar’da Kök Tengri’nin daima Yağız Yir’in karşısında / yanibaşında yer aldığı görülür. “Üstte Tengri bastırmasa, altta Yer delinirse Türk milleti ülkeni ve töreni kim bozmaya yol açacaktı” (Ergin.2012. 9 ve 17) deyişi bunun en belirgin ifadesidir.

Bereketi temsil eden Yağız Yer (kara yer-toprak) (Ergin.2012.120 ve 123) yerini sulara ve ormanlara bırakmaktadır ve Kaşgarlı Mahmut bunu

“iduk” (uğurlu) anlamına almıştır.

Toplumun yeniden üretimini sağlayan öğelerin hepsini birden kendinde bulunduran Tanrı, egemen olan Tengridir (Divitçioğlu.1987.66-69).

2. Savaşçılık (Küç-Kuvvet, Güç)

Bu, insanların akrabalarıyla ve doğal yakınlarıyla, rakip ve yabancılara karşı korunma, savunma ve saldırmada fiziksel güce (küç) dayanarak giriştiği askeri örgütlenmelerinin bir sonucudur. Burada Göktürk kağanına, düzenlenen askeri seferlere katılma görevi verilmektedir. _

Savaşın amacı, sosyal ve iktisadi olarak “fakirin zengin, azın çok kılınması”dır. Dolayısıyla siyasal/sosyal/askeri olarak savaş, toplumda dününevî (acunsal) bir süreçtir. Yani, savaş ülkenin, törenin ve ulusun düzenini sağlamak için yapılmaktadır, öyleyse hem kutsal bir öge hem bir amaç hem de bir araçtır.

Savaş ve kutsallık kavramı, iktisadî bir işlev de görmekte, maddi ve gerçek olarak bereketi artırmakta, nüfusu çoğaltmakta, böylece halkın ülkede tutulmasını mümkün kılmaktadır. Aksi halde, toplumun genel yeniden-üretimi tökezlenecek, askeri güç azalacak ve ülkede barınmak zorlaşacaktır (Divitçioğlu.1987.137, 200-203; Finley.2006.246-247). Bu anlayış, eylem ve yapı karşımıza “stepokrasi” kavramını getirir.

Stepokrasi; Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol vb. bir göçebe-çoban-asker ulusun konfederasyon kurarak Orta Asya çöl ve bozkırlarına egemen olması, giderek federasyona bağlı göçebe-çoban uluslarla birlikte yerleşik ulusları gasp (elkoyma) yoluyla sömürmesidir.

Orta Asya’da bu amaca, ancak kağanın başında olduğu, çobanların asker, askerlerin de çoban olabileceği bir orduyla varılabilir.

Stepokraside baskın ve talanın hayli önemli ve belirgin olduğu ve bunun gerekirse konfederasyona bağlı ulusların olağan haraçlarını göndermemeleri halinde de yapıldığı anlaşılmaktadır (Divitçioğlu.1987.214-219).

3. Üretkenlik (Ülög)

Göktürk kitabelerinde bereket, doğurganlık ve üretim kavramlarını birlikte kapsayan “ülög” (veya kismet, pay) kavramı, yalın sözcük ve deyimlerle ifade edilmektedir. Örneğin, “çıplak budunu donlu, yoksul budunu zengin, az olan budunu çok kıldım” (Ergin.2012.19) şeklinde somutlaşmaktadır.

Koyun ve at, göçebe-çoban Göktürklerin doğadan doğrudan elde ettikleri ve hem üretim aracı hem de tüketim ürünü olarak kullandıkları iktisadi kaynaklardır. Yani insanlar ile koyun ve at gibi hayvanlar birlikte ve içiçe yaşıyorlardı (Krader.1993). Buradan Göktürkler göçebe-çobanlık yanında, doğayı elde etmek için örgütlenmelerini “oba” lar şeklinde gerçekleştirmişlerdir. Oba, bir çadır kümesinden oluşan üretim birimidir. Obalar hem doğanın ürünlerini edinmek hem de edinilenleri işlemek sürecini gerçekleştiren, yani emek kullanarak yeniden-üretim sürecini devam ettiren üretim birimidir.

Oba esaslı üretim/tüketim birimlerinin kendine özgü iktisadî otarşileri, aralarında mal ve ürün değişimlerine engel değildir, aksine üretilen mallar daima değişime ve dolaşıma tabi kılınmıştır. Öyle ki, 12. yüzyılda Kimekler’de bazen obalar arası “sessiz değiş-tokuş” ilişkisine bile girilmiştir ((Divitçioğlu.1987.234).

Değişimin önemli bir ögesi de “yağma” dır. Bu sistemde yağma, beyler tarafından yapılır, belli zaman aralıklarıyla tekrarlanır ve yağmalattıran, yağmadan sonra mal ve mülkünden geriye hiçbir şey kalmayacağını bilir, yağmada herşey (elbise ve mal) yok edilir.

Savaşla aynı sonucu doğurur, yani yıkıcıdır. Bu sürece diğer beylerin çağrılmaması en büyük hakaret sayılır ve bu durum, çağırmayana düşman ve rakip olmak için yeterli bir nedendir. Hasımlık ve düşmanlık sonucunda açılan savaşlar da yine yağma ile biter.

Oğuz Türkçesinde yağma, “çapul” anlamına da gelir. Yağmadan amaç, evde bereketin olduğunu göstermek, bu bolluğu yabancılara paylaştırmak, üleştirmektir (Heyd.2008). Ne var ki yağma olayı savaş niteliği de kazanabilir. Çapul ise tersidir, yani burada niyet savaştır ve hatta ta başından beri savaşla başlar, zaferle biterse bolluk paylaşılır. Açık olan şudur ki,

yağma veya çapula çağrılmayanların kendilerini hakarete uğramış saymalarının asıl nedeni, onlardan üleşmenin esirgeniyor olmasıdır ((Divitçioğlu.1987.237-238).

Göktürklerde, yağma yanında bazen kağanlar, boy'larının bolluk içinde yaşıyor olmaları nedeniyle, yüksek vergi konulmasını istememeleri de sözkonusu olurdu. Öte yandan da, kağanlar bazen, masraflarını karşılayamadıkları zaman, kendi kabilelerinden de devamlı vergi talep ediyor ve bu yüzden uyruğunun yaşamı zorlanıyordu ve hatta bu nedenle isyanlar oluyordu.Bu da bazen egemen boy'un ve kağanın iktidarının sona ermesi sonucunu yaratıyordu.

Çin kaynaklarından, Göktürklerin ve daha önceki toplulukların devlet yapısında önemli mevkiye bulunan memurlardan biri de maliye işlerine bakan ve "tudun" denilen kişilerdi. Bu, Uygurlar ve daha sonraki topluluklarda sistemli bir ekonomik ve malî yapının olduğunu gösterir (Taşağıl.2017.206). Nitekim arkeolojik buluntular, Uygur şehirlerinde sözleşme, senet, kağıt paralarla ticaret ve ekonomik hayatını aydınlatmıştır. Örneğin, borçlu için "birimci", makbuz için "buşunk", hisse için "ülüş" ve alacak için "alımci" gibi kavramlar kullanılmıştır (Evliyaoğlu.1972.49, 52-53).

Göktürklerde iktisadi süreçte dış-boylara salınan vergi veya haraçı denetleyen ve toplayan, devletin batı ve doğu kısmının başkanı olan ve kağanın "sad" veya "yabgu" dediği temsilcileri vardı. Bu yöneticiler daha sonra Uygurlar'da da bulunmaktadır (Ergin.2012.112 ve 120).

Kağanlık tarafından alınan vergi/haraç/ganimetin ak budun veya kara budun arasında üleştirilmesi olan "savga", Bilge Kağan'ın Turgışlerden bahseden şu ifadesiyle açıklanır:

"...başlıya baş eğdirdim, dizliye diz çöktürdüm
...sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı
ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını,
kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime
kazanı verdim, tanzim edi verdim...kedersiz
kıldım" (Ergin.2012.61).

Aynı şeyleri Tanyukuk da söylemiştir. Burada Göktürk kağanlarının ta-

sarruflarından hayalî ve manevî olanı “ülüg”, reel ve maddi olanı ise “savga” olarak nitelenir, ama ikisi de bir “üleştirme” sürecidir.

Bu üleştirmeler sonucunda Göktürk stepokrazisinde bir “kağanlık hazinesi” kavramı ve uygulamasının olması beklenemez. Bulunan belgelerden de savga'nın bir zorunluluk olduğu açıktır. Çünkü kağanın cömert ve hatta olumlu anlamda savurgan olması beklenir. Böylece savga'nın bir ödülleme/karşı-ödülleme biçiminde gerçekleştiği ortaya çıkar (Divitçioğlu.1987.250-251).

VII. SONUÇ: ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN GENİŞLEMESİ VE SONA ERMESİ

Eski çağlarda Asya Türklerinin, göçebe-çobanlık-yerleşiklik nitelikleri temelde ak budun- kara budun şeklinde bir toplumsal yapıya dayanır. Kağan ile ak budun ve kara budunun bulunduğu model, bunların yanyana ve içiçe bulunuşları, birliktelikleri ve bağlaşımları ile sembolleşir. Tanrısal, insanî ve mertebe gibi açılardan bu toplumsal ögeler birbirinden kopuk olmayıp, kağan ile budunlar genelde kut, güç ve ülüg açısından içiçedirler.

Kök Tengri ve kağanın dışında ak ve kara budun da ortak inanış, zihin ve sevgi paydasının öznelidir. Bu iki farklı düzey veya ögeler birlikte yaşarlar ve birbiriyle özdeşleşmiştir. Ne var ki, birinin ülkeyi yöneten, diğerinin ise yönetilen olduğu bu durum, toplumun bir yandan sıradüzenli (hiyerarşik) öte yandan bütünsel (holist) olduğunu gösterir (Divitçioğlu.1987.270).

Göktürklerin bu özellikleri, bir devletin başlangıç aşamasında olmalarının temel özelliğini ve bir “erken devlet” yapısını gösterir. Çünkü bir ülkedeki yönetenlerin ve yönetilen ulusun aralarındaki ortak bir ideolojinin meşrulaştığı toplumlara ve ortaya konulan sosyal-siyasal örgütlenmeye “erken devlet” (Claessen ve Skalnic.1993) denileceği üzerinde fikir birliği vardır. Bu özelliklere sahip olması Göktürk devletinin de erken devlet olarak nitelendirilmesini haklı kılar.

Kağan ile ak ve kara budun ögeleri; kutsallık, savaşçılık ve üretkenlik anlayışı; üleş, savga, yağma, haraç, ganimet, ödülleme/karşı ödülleme süreçleri ve kağanın ülke halkı karşısındaki siyasi ve ekonomik yeri açısın-

dan bakılınca, bu toplumların da oluşması, gelişmesi, genişlemesi ve sona ermesi doğaldır. Belirtilmek istenen; yüzyıllık değişim ve sosyo-ekonomik çevrimlerin uzantılarının ortaya çıkması ve bunun iç ve dış yansımalarıdır.

Tarihsel süreçler ve veriler göstermiştir ki, yüz yıllara yayılı şekilde oluşan Hun, Avar, Göktürk, Uygur, Moğol vb. stepokrasiler hep bu dönüşüm ve çevrimlere uygun olarak doğmuş, gelişmiş, genişlemiş, büyümüş ve sonradan küçülmüş ve nihayet sona ermişlerdir.

Göktürklerdeki inanışa göre, sadece bazı nesep ve soylardan gelen kağanlar tanrının (tengrinin) sözcüsü veya habercisi oldukları için kutsallık, savaşkanlık ve üretkenlik özelliğinden nasiplerini almışlardır. Bu niteliklerden yoksun olan kağanı, siyasal olarak değil fakat ve ancak sosyal-tarihsel olarak veya bu sürecin sonucunda benimserler. Çünkü ancak kut, güç ve ülügle donatılmış olan bir kağan, Göktürk kavim veya ulusunun varoluşunun “olmazsa olmaz” (sine qua non) temsilcisi veya simgesidir. Ne var ki, armağanların dolaşımıyla oluşan sosyal bağlar, topluluğun alt birimleri arasında oluşturulan sözleşmeler, merkezileşmiş iktidar yoluyla ve tepeden inmece otoriteyle örgütlenen gruplardaki bağlardan farklılık gösterir. Çünkü bazen de mübadeleye katılımcıları birbirinden ayırır (Heyd.2008.127).

Sözkonusu süreç uzun bir zaman dilimi içinde ortaya çıkar. Şöyle ki; önce Göktürk federasyonunun (birliğinin) ilk dirilişini ve oluşumunu açıklar. Bir il/ülke/vatan/halk somutlaştıktan sonra, tüm öğelerin bir konfederasyon halinde gerçekleşmesi üç aşamada ortaya çıkabilir:

İlk aşamada, komşu kağanların kut-güç-ülüg alanlarında boşluk yaratılır. İkinci aşamada, ana budun/ kavim/ ulusa tâbi olan diğer insanlar vergi/haraç/ ganimet sistemine bağlanırlar. Üçüncü ve son aşamada, tâbi durumda bulunan kavim veya halk ve diğer göçebeler arasındaki iktisadi iş bölümü stepokrasi olarak pekiştirilir. Burada amaç; göçebe konfederasyonun özünü oluşturan temel Türk kavim/ kabile/ halkın beylerine ve halka yönelik sürekli artı-ürünün ve iktisadî düzenin sürdürülmesidir.

Oysa; kıtlık ve bolluk, elde ne miktarda ürün veya varlık bulunduğuyla olduğu kadar, toplumda mevcut mübadelelerin biçimiyle ve bölüşümüyle doğrudan ilgilidir. Servet veya varlığın akışının sağlanamaması durumun-

da kıtlık ortaya çıkar (Heyd.2008.51).

Yerleşiklerle göçebeler arasında vergi/ haraç şeklinde ortaya çıkan iktisadî işbölümünün göçebe-çobanlara sağladığı olanak ve yararlar bir süre siyasal birliğin (burada Göktürk erken devletinin) giderek güçlenmesine yolaçacaktır. Ama sonradan, sonu gelecek olan stepokrasiden artakalan Türklerin, sadece devletlerini değil, kağan veya başkanlarını da zihinsel ve iktisadî-sosyal olarak yitirmeleri doğal ve olasıdır. Çünkü kurulu optimum ve katılımlı durumdan sapmalar, mevcut süreç ve ilişkileri zayıflatacaktır. Bu da kaçınılmaz şekilde stepokrasiyi sarsarak, onun gelişmesini, sürdürülmesini ve mevcut temellerini zayıflatacak ve nihayet devletin veya boy'un varlık nedenini ortadan kaldıracaktır. Bu ortadan kalkışı hazırlayan temel bir somut gösterge, özü oluşturan kağanlığın yerel töreleri yadsınması veya onlara müdahalesidir. Diğer bir somut gösterge ise, bu süreç ve ilişkiden memnun kalmayan diğer boyların başkaldırmasıdır (Divitçi-oğlu.1987.276-277). Aynı şey, yerleşik düzende olsalar da batının antik devletlerinde de görülür (Finley.2006.210).

Gözardı edilmemesi gereken bir ihtimal ve öge ise doğal çevreye ilişkindir. Bozkırların çoğu göçebe halklarının hayvan sürülerini besleyememesi ve belli aralıklarla kuraklık yıllarının başgöstermesidir. Örneğin, Çin üzerine yapılan Türk-Moğol akınları Orta Asya'daki kuraklık yıllarına bağlanmaktadır. Öte yandan zaten bozkır imparatorlukları hiçbir zaman yerleşik halkların devlet kavramına erişememiş veya sadece "erken devlet" düzeyini ve niteliğini taşımışlardır ve bir anlamda geçicidirler.

Doğal olarak beklenen şey, yeni bir oluşum, gelişim ve birleşimin yeniden ortaya çıkmasıdır. Zaten Göktürkler'den sonra yeni bir oluşum, gelişim ve genişleme evresi sürecinde Uygurlar'ın Ötüken'e yerleşmeleri ile karşılaşmıştır.

KAYNAKÇA

Afet (İnan) (1932): “Orta Kurun tarihine umumi bir bakış”. Birinci Türk Tarih Kongresi. (Ankara). Maarif Vekaleti

Armutak, Altan (2015): “Özgürlükten tutsaklığa hayvan”. Aktüel Arkeoloji. Sayı 44. Mart-Nisan.

Aslan, Mahmut (1986): “Kutadgu-Bilig’deki ahlâk ve siyaset felsefesi.” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları. 21.kitap.

Atan, Turhan (1990): Türk Gümrük Tarihi. 1.cilt: Başlangıcından Osmanlı Devletine Kadar. Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Barthold, V.V. (1981): Moğol İstilasına Kadar Türkistan. (Haz: H.D. Yıldız). İstanbul.Kervan Yayınları.

Baskıcı, M.Murat (1998): “Evcilleştirme tarihine kısa bir bakış”. Ankara Üniversitesi. S.B.F. Dergisi. c.53. Ocak-Aralık.No.1-4.

Bertram, Gülçin İlgezdi (2015) : “Anadolu’da hayvan evcilleştirme”. Aktüel Arkeoloji. Sayı 44. Mart-Nisan.

Berktaş, Halil (1983): Kabilelerden Feodalizme. İstanbul. Kaynak Yayınları.

Berktaş, Halil (1987): “ İktisat tarihi: Osmanlı devletinin yükselişine kadar Türklerin iktisadi ve toplumsal tarihi”.Türkiye Tarihi I; Osmanlı Devletine Kadar Türkler. (Y.yönetmeni :S.Akşin). İstanbul. Cem Yayınevi.

Braidwood, Robert J. (2008): Tarih Öncesi İnsanları (Çev: B. Altınok). İstanbul.Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Claessen,H.J. ve P.S. Skalnic (1993): Erken Devlet : Kuramlar- veriler- yorumlar. (Ed: Claessen ve Skalnic). (Çev: A.Şenel). Ankara. İmge Kitabevi.

Çıvıncın, İzzet (2017): “Karmaşıklık yönünde ilk adımlar”. Aktüel Arkeoloji. Sayı 58. Temmuz-Ağustos.

Denis, Henri (1973): Ekonomik Doktrinler Tarihi-I. (Çev: A.Tokatlı).

İstanbul. Sosyal Yayınları.

Divitçioğlu, Sencer (1967): Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu. İstanbul. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Divitçioğlu, Sencer (1987): Kök Türkler (kut.küç ve ülüg). İstanbul. Ada Yayınları.

Divitçioğlu, Sencer (2000): Oğuz'dan Selçuklu'ya : boy, konat ve devlet. İstanbul.Yapı Kredi Yayınları.

Divitçioğlu, Sencer (2001): Ortaçağ Türk Toplumlari Hakkında. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.

Durant, Will (1942): The History of Civilization: I. Our Oriental Heritage. Newyork. Simon and Schuster.

Ergin, Muharrem (1994): Dede Korkut Kitabı I. Ankara. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Ergin, Muharrem (2012): Orhun Abileri. İstanbul. Boğaziçi Yayınları.

Evlıyaoğlu, Gökhan (1972): Türk İktisat Tarihi (bilimsel milliyetçiliğe giriş: ikinci kitap-iktisadi milliyetçilik). İstanbul. Hareket Yayınları.

Falay, Nihat (1978): İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri. İstanbul. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü.

Falay, Nihat (1989): Maliye Tarihi (Ders Notları). İstanbul. Filiz Kitabevi.

Finley, M.I. (2006): Antik Çağ Ekonomisi (Çev: H.P. Erdemir). İstanbul. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Glassman, Jim (2014): "İlkel birikim, mülksüzleştirme yoluyla birikim, ekonomi-dışı araçlar vasıtasıyla birikim". İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı (Ed: Ö. Göztepe). Ankara. NotaBene Yayınları.

Gökyay, Orhan Şaik (Haz.): Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul. Kabcacı Yayıncılık.

Göztepe, Özay (2014): “Sermayenin kaldıracı: ilkel birikim”. İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı (Ed: Ö. Göztepe). Ankara. NotaBene Yayınları.

Güleç, Erksin Savaş (2016) : “İnsanlığın en uzun göçü”. Aktüel Arkeoloji. Kasım-Aralık. No. 54.

Hacıb, Yusuf Has (1994): Kutadgu Bilig (Çev: R.R. Arat). Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Hassan, Ümit (1986): Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler. Ankara. V Yayınları.

Hassan, Ümit (1987): “Siyasal tarih: Açıklamalı bir kronoloji”. Türkiye Tarihi I: Osmanlı Devletine Kadar Türkler. (Y. Yön.: S. Akşin). İstanbul. Cem Yayınevi.

Heiser, Jr. C.B. (1973): Seed to Civilization. The History of Man's Food. San Fransisco. W.H. Freeman.

Hicks, J. (1979): Causality in Economics. Oxford. Basil Blackwell.

Hyde, Lewis (2008): Armağan (sanatsal yaratıcılık dünyayı nasıl değiştirir?). İstanbul. Metis Yayınları.

Isaac, E. (1970): Geography and Domestication . New Jersey. Prentice Hall.

İnalçık, Halil (2011): Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı devlet, kanun, diplomasi. İstanbul. Timaş Yayınları.

İplikçioğlu, Bülent (1997): Eskibatı Tarihi I. Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Kafesoğlu, İbrahim (1993): Kutad-Gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri . İstanbul. Kültür Bakanlığı.

Krader, Lawrence (1993): “Devletin Asya göçebeleri arasındaki kökeni”. Erken Devlet : Kuramlar- veriler- yorumlar. (Ed: Claessen ve Skalnic). (Çev: A.Şenel). Ankara. İmge Kitabevi.

Kurat, Akdes Nimet (1940): Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. İstanbul. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Luxemburg, Rosa (2004): Sermaye Birikimi. (Çev:T.Ertan). İstanbul. Belge Yayınları.

Maiseles, Charles Keith (1999): Uygarlığın Doğuşu. (Çev:A.Genel). Ankara. İmge Yayınevi.

Marx, Karl (2000): Kapital I. (Çev: A.Bilgi). Ankara. Sol Yayınları.

Meeker, Michael (1992) : “The Dede Korkut ethic”. International Journal of Middle East. .24.

Morawitz, Charles (1978): Türkiye Maliyesi. Ankara. Maliye Tetkik Kurulu.

Nizam’ül-Mülk (1990): Siyâset-nâme. (Haz: M.A. Köymen). İstanbul. Kültür Bakanlığı.

Oakshott.M. (1983): On History. Oxford. Basil Blackwell.

Ortaylı, İlber (2015): Türklerin Tarihi. İstanbul. Timaş Yayınları

Özdoğan, Mehmet (2016) : “Arkeolojik veriler açısından bir değerlendirme” Aktüel Arkeoloji. Kasım-Aralık. No.54.

Reay, Marie (1959): The Kuma. Carlton. Melbourne University Press.

Sahlins, Marshall (2010): Taş Devri Ekonomisi. (Çev: T. Doğan ve Ş.Özgün). İstanbul. bgst Yayınları.

Sander, Oral (1973): “Tarihte yöntem”. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. c.28, _Mayıs-Haziran. No. 1-2.

Sertkaya, Osman F. ve Rysbek Alimov (2006): Eski Türklerde Para-Göktürklerde, Uyğurlarda ve Türgişlerde. Ankara. Ötüken Neşriyat.

Sezer, Baykan (1979): Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları. İstanbul İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Taşığıl, Ahmet (2017): Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya bozkırlarında islam öncesi Türk tarihi).İstanbul Bilge Kùltür Sanat Yayınları.

Türkcan, Ergun (1981): Teknolojinin Ekonomi Politigi. Ankara. Ankara İ.T.İ.A. yayını.